

Mitja Sunčič

**PORABA TRDIH
GORIV NA
SLOVENSKEM
V PRVIH ŠTIRIH
DESETLETJIH
20. STOLETJA IN
NJENE POSLEDICE**

PREMOG IN ELEKTRIFIKACIJA

Ker je pretvorba toplotne energije, ki jo je mogoče pridobiti s pomočjo premoga, v električno energijo najpomembnejša in najizrazitejša novost obravnavanega obdobja, jo bom obravnaval prvo. Zgodovinski vzorec, opazen v zvezi s pretvorbo toplotne energije premoga v električno energijo, je isti v vseh

slovenskih rudnikih večjega obsega: termoelektrarne so bile po pravilu najprej zgrajene za potrebe delovanja rudniškega kompleksa, kar pomeni, da so bile v lasti premogovnih podjetij in na obsežnejša elektroomrežja so bile priključene šele pozneje, s čimer je bil izpolnjen pogoj za širšo uporabo tako ustvarjene elektrike. Tako kot pri uvajanju drugih novotarij je tudi v zvezi z vpeljavo električne energije v obratih prednjačila TPD, ki je z elektrifikacijo začela leta 1904 in njeno prvo fazo zaključila leta 1909.³⁵⁴ Električna je tedaj rabila za »pogon rudniških naprav: dvigal, ventilatorjev, črpalk, itd.«, a cilj njenega uvajanja ni sledil zgolj poslovnim ciljem: »Specialno v rudnikih se je uvajal električni pogon več iz sigurnostnih nego iz ekonomskih razlogov«, a še sredi 30. let so bili celo nekateri rudniki TPD »še vedno urejeni na manj sigurni parni pogon«. ³⁵⁵ Naslednji korak je bila elektrifikacija delavskih kolonij, ki se je v primeru TPD zgodila s približno desetletnim zamikom, kot rezultat delavskih bojev.³⁵⁶ Posledica vedno večje porabe električnega toka je bilo povečevanje kapacitete termoelektrarne (ki so jo leta 1914 prestavili k Savi v bližino rudniške separacije),³⁵⁷ a še v času po prvi svetovni vojni je zasavske kraje z elektriko oskrbovala hidroelektrarna v Fali,³⁵⁸ medtem ko je trboveljska termoelektrarna (dalje TE Trbovlje) vskočila kot njena zamenjava v časih nizkega stanja vode reke Drave; bila je torej njena »kalorična rezerva«. ³⁵⁹ Šele konec tridesetih let, po še enem povečanju njene kapacitete, se je TE Trbovlje priključila na javno omrežje Dravske banovine. Pobuda za to je prišla od banovine, ki si je v Beogradu že od leta 1936 neuspešno prizadevala za povečanje velenjske termoelektrarne, zaradi česar se je bila prisiljena povezati z zasebnikom. Leta 1938 je bila podpisana pogodba, zaradi katere je Slovenijo pričela osvetljevati trboveljska elektrika.³⁶⁰ Ta je postajala čedalje pomembnejša in že naslednje leto je bil zgrajen daljnovod, ki je vezal »električno centralo TPD z omrežjem Kranjskih deželnih elektrarn« (dalje KDE), kar je pomembno prispevalo k povečanju oddaje toka in zaslužka KDE.³⁶¹

Izgradnja termoelektrarn ob rudnikih se je, vsaj pri zasavskem premogovnem bazenu, izkazala tudi za ekološko umno dejanje, ki je sicer prispevalo k onesnaževanju ozračja, a razbremenilo z odplakami preobremenjene vodotoke. TPD je namreč za ustvarjanje električne energije izrabljala »velikanske množine premo-

354 Šorn, *Premogovniki*, str. 41.

355 Šuklje, *Trošarina*, str. 2.

356 Leta 1919 je bil eden od sklepov pogajanj med delavci in TPD naslednji: »Električna razsvetljava se vpelje v rudniška delavska stanovanja.« *Sejni zapisniki*, 2. del, str. 63.

357 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 363.

358 Le-ta je bila med vojnama »največja elektrarna v Sloveniji«. Ruch, *Elektrifikacija*, str. 434.

359 Prav tam.

360 Prav tam, str. 440.

361 *Trgovski list*, 16. 2. 1940, št. 20, Banovinski proračun zvišan, str. 3.

govnega prahu iz separacije«, ki so ga bili prej »neizrabljenega metali v Savo«. ³⁶² Tak razvoj ni ugodno vplival le na okolje, ampak se je izkazal za gospodarnega, saj je podjetju zagotavljal nov vir zaslužka. To potrjuje Ruehova navedba, da sta banovina in delniška družba sklenili »za oba pogodbenika ugodno pogodbo«. ³⁶³ Poslovno smotrnost oddaje dela proizvodnje rudniških podjetij za potrebe elektrorežja je izpostavil tudi Alojz Král, podjetnik, inženir in pedagog, ko je med gospodarsko krizo leta 1934 zatrdil, »da bo izgradnja kaloričnih central v premogovnikih in njihova vključitev v celotno električno gospodarstvo koristila ne le splošni elektrifikaciji, temveč v izdatni meri tudi premogovnikom samim«. Proizvajalcem premoga je pri tem šel na roko tehnološki razvoj, saj je bilo mogoče »z moderno opremo kotlov doseči izredno velik učinek z najmanjšimi obratnimi stroški in pri tem izrabiti ves manjvredni material«, kot je bil v primeru TPD premogovni prah, material, ki »ne prenese dolgega transporta po železnici«, ³⁶⁴ ker so transportni stroški presegali vrednost proizvoda. Po navedbah Franca Rueha je bila ravno želja po smotrni izrabi prahu, ki se je pridobival »pri čiščenju premoga«, vzrok, da je TPD »zgradila novo, moderno električno centralo za 12.500 kW«. ³⁶⁵ S trditvami Čeha Krála se je strinjal Igo Pehani, ki je v drugi točki programa za povečano izrabo v času razcveta slovenskega premogovništva v 20. letih vzpostavljenih, a zaradi gospodarske krize in spremenjene politike nabav države neizrabljenih kapacitet slovenskih rudnikov predlagal sistematično izvajanje »elektrifikacijskega programa za vso državo s termičnimi centralami predvsem na premogovnikih, katerih premog vsled slabše kakovosti ne prenese daljšega prevoza«. ³⁶⁶

Tudi Šentjanski premogovnik (dalje ŠJP) se je elektrificiral že pred prvo svetovno vojno, med letoma 1907 in 1913, ko so tedanji lastniki zgradili manjšo termoelektrarno (s 185 kW). Po prvi svetovni vojni se je pod novimi lastniki, industrialcem Andrejem Jakilom in njegovimi sinovi, ki so kot bistven pogoj nadaljnega razvoja rudnika razumeli »povečanje električne centrale«, elektrifikacija obrata velikopotezno nadaljevala. ³⁶⁷ Električno centralo so tako zelo povečali, da je bila zaradi nje »elektrificirana vsa šentjanska in mirenska dolina«, ³⁶⁸ kar je Kranjske deželne elektrarne spodbudilo k sklenitvi dogovora s

³⁶² Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 363.

³⁶³ Rueh, *Elektrifikacija*, str. 441. Za uporabo daljnovoda Trbovlje–Laško za prenos trboveljske električne energije, ki je bil v lasti elektrarne Fala, so morale Kranjske deželne elektrarne s slednjo skleniti posebno pogodbo. Prav tam.

³⁶⁴ Král, *Gospodarstvo*, str. 63.

³⁶⁵ Rueh, *Elektrifikacija*, str. 440–441.

³⁶⁶ Pehani, *Rudarsko gospodarstvo*, str. 109.

³⁶⁷ KLDB, str. 638.

³⁶⁸ Prav tam, str. 639.

podjetjem »za sodelovanje pri oskrbi Dolenjske z električnim tokom«. ³⁶⁹ Razen s ŠJP je imela banovina pogodbo o prejetju rezervne ali oddajanju viškov električne energije še z elektrarno enega manjšega rudnika, in sicer državnega rudnika rjavega premoga v Zabukovici, pa tudi z elektrarnami nekaterih industrijskih podjetij. ³⁷⁰ Za elektrifikacijo območja med Senovim in Brestanico je bila zaslužna Termoelektrarna Senovo, zgrajena 1924. Ta je »do leta 1940 zanesljivo oskrbovala z električno energijo premogovnik, pokrivala pa je tudi potrebe po dolini«. ³⁷¹ Sočasno in zaradi enakih teženj (tj. povečanje produkcije z nje racionalizacijo in modernizacijo) kot pri ŠJP so prve termocentrale zrasle okoli državnih rudnikov v Bosni in Srbiji. Gonilo njihove gradnje ali obnove, ki je pri Senjskem rudniku in pri rudnikih v Kreči ter Zenici potekala konec dvajsetih let, so bile reparacije, medtem ko so rudniki v Mostarju, Kaknju in Banja Luki obnovo in večanje kapacitet elektrarn financirali iz lastnih sredstev. ³⁷² Že tedaj je bil v državnem gospodarskem sektorju živ načrt širokopoteznejšega pretvarjanja (predvsem slabših vrst) premoga v električno energijo, ki bi dosegla porabnike onkraj ozkega območja industrijskih obratov in njihovih delavskih kolonij. ³⁷³

V vseh opisanih primerih je šlo za rudnike, ki so zaradi kakovosti rude, ki so jo proizvajali, imeli odjemalce v železnicah ter industriji, zaradi česar je bila zanje oddaja za elektrarne zgolj postranskega pomena. Toda v obravnavanem času je na slovenskem ozemlju delovalo rudarsko podjetje, za katero sta pridobivanje in oddaja premoga predvsem za proizvodnjo električne energije zaradi nizke kalorične vrednosti njegovega proizvoda ³⁷⁴ predstavljala edino možnost za obstanek in rentabilno poslovanje. Gre seveda za rudnik lignita v Velenju, ki so ga po prvi svetovni vojni neusmiljeni zakoni tržnega gospodarstva prisilili v vlogo, ki jo ima še danes. Nova država južnih Slovanov je rudnik po prvi svetovni vojni podedovala od razpadle habsburške monarhije, ga najprej preimenovala v Rudarsko oskrbništvu SHS v Velenju in kmalu zatem, septembra 1919, v Državni premogovnik Velenje ³⁷⁵ (dalje DPV). Kljub temu da je bila Šaleška dolina »velikanski rezervoar energije«, ³⁷⁶ je imela ruda, katere obilje se je skrivalo pod njenim površjem, vse pomanjkljivosti lignitov, vrste rjavega premoga »mlajših formacij« ³⁷⁷ – veliko vsebnost vode in pepela, zaradi česar znaša delež negorljivih snovi v lignitu od 30 do 50 odstotkov, kar pomeni, da se ga ne splača prevažati

³⁶⁹ Rueh, *Elektrifikacija*, str. 439.

³⁷⁰ Prav tam, str. 442.

³⁷¹ Janežič, *Rudnik rjavega premoga*, str. 68.

³⁷² Turina, *Deset godina*, str. 81.

³⁷³ Prav tam, str. 64, 82.

³⁷⁴ Kukoleča navaja vrednost med 2400 in 2800 kalorijami. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, str. 348.

³⁷⁵ *Sejmi zapisniki*, 2. del, str. 358.

³⁷⁶ ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1299/22.

³⁷⁷ ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1513, 7. 2. 1927.

na daljše razdalje, saj transportni stroški presegajo vrednost rudnine.³⁷⁸ Zaradi tega edino možnost za gospodarno izrabo lignita predstavlja njegova uporaba v neposredni bližini izkopa.³⁷⁹

Vseh teh težav so se novi oblastniki, ki so bili obenem tudi novi lastniki, dobro zavedali, a kronično pomanjkanje premoga v prvih povojnih letih je (podobno kot velika potreba po premogu in njegova forsirana proizvodnja med prvo svetovno vojno) velenjskemu rudniku ponujalo možnost za razmeroma neproblematično oddajo proizvodnje; dodatna ugodnost je bilo nadaljevanje državnega nadzora nad proizvodnjo in distribucijo v mirnodobni čas, ki je državi omogočalo, da je za ceno zasavskega rjavega premoga strankam prodajala izdelek precej slabše kvalitete.³⁸⁰ Izredno ugodne razmere za velenjski lignit odlično ponazarja dokument iz marca 1921, v katerem je mogoče prebrati, da se je velenjski premog prevažal in prodajal v kraje, ki so bili od rudnika oddaljeni več kot 200 km. Ti kraji so ležali predvsem na Hrvaškem in predsedništvo Deželne vlade je bilo do strank iz oddaljenejših krajev tako velikodušno, da jim je odobrilo popust za vsak stot kupljenega premoga zaradi visokih prevoznih stroškov, a do odjemalcev, ki so bili bliže rudniku, ni pokazala enakega razumevanja.³⁸¹ O istem fenomenu priča tudi prošnja podjetja Westen iz Celja, da se mu »dovoli dnevno 2 vagona premoga« po sicer znižani ceni,³⁸² pri čemer je presenetljivo predvsem to, da je neki industrijski obrat sploh hotel uporabljati velenjski lignit. Premogovnik v Velenju je tedaj lignit dobavljal tudi raznim javnim ustanovam na Štajerskem in Kranjskem, tako npr. Mestnemu uradu (60 ton mesečno) in Okrajnemu glavarstvu (40 ton mesečno) Ptuj ter ljubljanskemu mestnemu magistratu.³⁸³

Ker pa je bilo opisano stanje posledica izrednih razmer in potemtakem obsojeno na prehodnost, je marca 1921 že mogoče brati pričevanja o tem, da se je DPV začel soočati s problemom oddaje, saj tega, kar je ponujal, potencialne stranke (vsaj po državno določenih cenah) niso hotele več kupovati; vodja poverjenišтва za javna dela je namreč na seji deželne vlade poročal, da »v zadnjem času zastaja odprodaja velenjskega premoga«. Dnevno je bilo za vzdrževanje rentabilnosti podjetja treba oddati 17 vagonov lignita, kar je dolgoročno postajalo nemogoče. Zaradi tega so sklenili, »da se Ministrstvo za šume in rudnike naprosi, da dovoli izvoz velenjskega premoga v Italijo in Avstrijo«. Kot strategijo za prihodnost

378 »Pri našem velenjskem premogu je treba poleg ogljika prevažati in prekladati tudi okoli 60 odstotkov vode, kisika, pepela in drugih primesi, tako da so režijski stroški kljub primerno nižji ceni lignita vendar dosti večji kot pri vporabi« kakovostnejših vrst premoga. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1299/22.

379 Turina, *Deset godina*, str. 64.

380 V zvezi s podtikanjem lignitov glej Sunčič, *Iz zgodovine ...*

381 *Sejni zapiski*, 3. del, str. 278.

382 *Sejni zapiski*, 3. del, str. 279.

383 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914--1941.

je vlada tedaj predlagala zgolj obuditev starih in neuspešnih poizkusov bivšega lastnika³⁸⁴ za oplemenitenje lignita in njegovo preobrazbo v kalorično večvredni koks in osrednjemu uradu državnih montanističnih obratov so predlagali preučitev vprašanja »glede zgradbe naprav za izdelovanje koksa v Velenju, in da se sestavi proračun«. ³⁸⁵ Čez nekaj mesecev je vlada predložila nov načrt, ki je predvideval zmanjšanje produkcijskih stroškov s povečanjem proizvodnje. V ta namen so vodstvu DPV naročili izdelavo proračuna, »iz katerega naj bo razvidno po kakšnih cenah bi bilo mogoče razprodajati pri sedanjih obratnih stroških velenjski premog, če se produkcija kar najbolj mogoče dvigne«. ³⁸⁶ Omeniti je treba, da je vlada zvišanju proizvodnje pripisovala velik pomen za narodno gospodarstvo. ³⁸⁷

Že v začetku aprila 1921 vlada cene lignita ni mogla več vzdrževati na isti ravni in jo je bila prisiljena spustiti, ker se »velenjski premog po sedanjih cenah ne more razpečati«. Glede na oddaljenost in prevozne stroške so zato določili štiri cenovne cone, tako da so kupci bliže rudniku za stot premoga plačevali več kot oni iz oddaljenejših krajev. ³⁸⁸ Zaradi te nove politike so ukinili dotedanje nižje cene za Cinkarno Celje (ravno tako državno podjetje, podedovano od prejšnje države) in za namene aprovizacije. Vlada je tudi sklenila izreči opomin oddelku za premog zaradi samovoljnega znižanja cene premoga Južni železnici in Vošnjakovemu industrijskemu podjetju v Šoštanj (na 35 kron za stot) ter ga pri tem opomnila, da »spada določanje cen premoga v kompetenco Deželne vlade po predlogu poverjenišтва za javna dela, kateremu sta državna premogovnika podrejena«. Na isti seji je vlada obravnavala še eno zagato v zvezi z velenjskim premogom, zaradi katerega je prišla v spor s prometnim zavodom za premog. Udeleženci seje so izvedeli, da je poverjenišтво za javna dela iskalo alternativni distribucijski kanal in je zato »stopilo v neobvezna pogajanja z veletrgovcem Oswatitschem v Celju, ki se je izjavil, da je pripravljen prevzeti razprodajo velenjskega premoga«. Pogoji, ki jih je celjski trgovec postavil, so bili za državo sicer ugodni, a poverjenišтво so ustavili pomisleki: »(...) bi bilo kočljivo z njim skleniti pogodbo, ker je Nemeč

384 Več o tem glej: Sunčič, *Iz zgodovine ...*

385 *Sejni zapiski*, 3. del, str. 279.

386 Enako mnenje je najti v oceni velenjskega rudnika, ki ga je marca 1922 podala Tvornica za dušik Ruše, d. d.: »/.../ se more zadobiti uspeh šele potem, če bi bili proizvodni stroški premoga v rudnika mnogo nižji kakor danes. Če se upošteva slaba kalorična kvaliteta in neugodne lastnosti pri kurjavi tega /.../ se vidi, da je cena previsoka zlasti za prevoz na večje daljine (vozarina) – nujna je zato modernizacija naprav pri izkopavanju, ki bo povečala in pocenila produkcijo.« ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 2754, 19. 3. 1922.

387 *Sejni zapiski*, 3. del, str. 313.

388 »V prvi coni, ki sega do Celja in Dravograda, znašajo cene za 100 kg in sicer za lignit 42 K, za kosovec 40 K, zdrob 35 K; v drugi coni, ki sega do postaj Sava, Poljčane in Sevnica za lignit 39 K 50 v, kosovec 37 K in zdrob 32 K 50 v. V tretji coni, ki sega do postaj Ljubljana, Maribor, Špilje, Radgona, Ormož, Zagreb se določijo cene za lignit 37 K, kosovec 35 K in zdrob 30 K. Četrto cono obsegajo še bolj oddaljeni kraji. Zanj veljajo zaenkrat iste cene, kakor za tretjo cono.« Prav tam, str. 290.

in bi tak sklep gotovo izzval kritiko in odpor v javnosti«. ³⁸⁹ Zato so sklenili, da z omenjenim trgovcem pogodbe ne bodo sklepali, in so se raje odločili za obnovitev pogajanj s prometnim zavodom, ki se je »izjavil pripravljenega za nova pogajanja«; ³⁹⁰ ta so se kmalu zatem uspešno zaključila in vladi je uspelo od prometnega zavoda doseči prevzem komisijske prodaje »razpoložljivih količin velenjskega premoga v kolikor ga premogovnik sam ne proda«. ³⁹¹ V tem času, ko so se poslovne razmere naglo spreminjale v smer svobodne trgovine, se je deželna vlada odločila za togo cenovno politiko in odklanjala prošnje raznih poslovnih subjektov (npr. Južne železnice) ³⁹² za nabavo lignita po ugodnejših cenah, kot so bile uradno določene, ter si tako prizadevala iz rudnika iztisniti vsak vinar. Toda s približevanjem konca administrativnega določanja cen je pridobivanje strank, ki bi bile pripravljene pokupiti rudnikovo proizvodnjo, postajalo vedno težje dosegljiv cilj, zaradi česar si je poverjenik za javna dela »še zlasti z ozirom na državni premogokop v Velenju, ki že sedaj ne more razpečevati svojih zalog, pri prosti trgovini bi pa mogel še manj konkurirati«, sredi leta 1921 prizadeval za ohranitev sistema vezanih cen za premogovne proizvode. ³⁹³

Res je, da so upravitelji velenjskega rudnika ponavljali napake njegovega prvotnega lastnika Daniela pl. Lappa, ko so brezuspešno poskušali oplemeniniti tamkajšnji lignit, ³⁹⁴ toda obuditev ene od poslovnih idej tega okretnega in iznajdljivega poslovnega moža se je izkazala za uspešno: gradnja večje termoelektrarne v bližini rudnika. ³⁹⁵ Pričetek delovanja pristojnih organov v tej smeri pade v začetek 20. let, ko se je končalo obdobje državnega nadzora nad proizvodnjo in razpečevanjem premoga. Pokrajinski namestnik v Ljubljani Ivan Hribar je januarja 1921 predsedoval konferenci, posvečeni vprašanju velenjskega rudnika, na katero so bili povabljeni predstavniki ljubljanskih in celjskih denarnih zavodov. Beseda je tekla o usodi obrata in temeljni sklep se je glasil, da je edino možnost za rentabilnost slednjega pomenila poraba proizvoda v bližini izkopa, kajti »misliti samo na navadno razpečevanje velenjskega premoga bi bilo usodepolno«, saj bo »pri neizogibni invaziji visoko-kaloričnega tujega premoga ³⁹⁶ (...) večja in

389 Prav tam.

390 Prav tam, str. 291.

391 Prav tam, str. 312.

392 Prav tam, str. 311.

393 Prav tam., str. 327.

394 »Proizvodnjo polkoksa in polkatrana so opustili že po nekaj mesecih po tem, ko so leta 1927 nabavili strojno opremo.« Mihelak, *Premogovnik Velenje*, str. 44.

395 »Lapp je hitro spoznal potencial predelave lignita v električni tok. Načrtoval je postavitev večje termoelektrarne za odjemalce v Celju, Mariboru, Celovcu in Gradcu, a mu je načrte preprečila smrt. Ideja se mu je porodila ob izgradnji termoelektrarne za potrebe obrata.« Prav tam, str. 36.

396 Kot sem pokazal v razpravi *Iz zgodovine ...*, do slednje zaradi državne gospodarske politike ni prišlo, a bojazen je bila še kako upravičena, saj je bilo na jugoslovanskem trgu po normalizaciji razmer dovolj kakovostnega rjavega premoga, zaradi česar so bile potrebe potrošnikov po kakovostnem rjavem premogu zadovoljene in ti niso bili primorani posegati po velenjskem lignitu.

direktna razprodaja tega [velenjskega] premoga izključena« in zaradi tržnih zakonitosti slejkoprej omejena le »na neposredni okoliš premogovnika«. ³⁹⁷ Hipotetično bi lignit zato »kot kurivo« večjo vlogo igral »le tam in takrat kadar mu ne dela izdatne konkurence črni premog, antracit ali pa visoko-vredni rujavi premog, kakršni je npr. trboveljski premog«. Zaradi tega so udeleženci posveta sklenili, da je za »dovoljno in uspešno« izrabo tega rudnega bogastva treba narediti naslednje tri korake: »1) da se pretvori na licu mesta kalorična energija premoga s pomočjo električnih priprav v električno energijo, 2) da se premog v neposredni bližini rudnika razstavi tako, da pridobimo v njem nahajajoče se ali iz njega lahko nastajajoče tvarine. Te sestavine se uporabljajo v razne industrijske svrhe; 3) da se oplemeniti naš malovredni premog v visokovredno kurivo – v brikete.« V skladu s sprejetimi smernicami so poleg termoelektrarne načrtovali še gradnjo kemične tovarne (za delo s katranom, ki bi nastal pri pretvorbi lignita v koks) in briketarne. Kot je bilo omenjeno že zgoraj sta proizvodnja katrana in briketov kmalu padli v vodo. ³⁹⁸

Relevanten je v naslednjih letih ostal le načrt gradnje velike termoelektrarne, ki je izviral še iz časa pred prvo svetovno vojno; na omenjeni konferenci je namreč znameniti elektroinženir Milan Vidmar prisotne obvestil, da je bilo Velenje že pred vojno »mišljeno kot rezerva za Falo katere tok je bil namenjen za industrijo Srednje in Gornje Štajerske«, ³⁹⁹ kar dodatno pojasnjuje, zakaj se je habsburška monarhija leta 1914 odločila za njegov nakup. Na konferenci je že bil predstavljen s konkretnimi količinami odjema podprt seznam odjemalcev bodoče centrale: najpomembnejšo stranko na seznamu je predstavljala tovarna usnja Woschnagg v Šoštanju (900.000 kWh na leto); drugo mesto je zasedal DPV, tretje pa, z več kot dvakrat manjšim predvidenim konzumom električne energije kot šoštanjsko industrijsko podjetje, mesto Celje (400.000 kWh); ⁴⁰⁰ sledili so drugi odjemalci kot »Tovarna Hanke v Šoštanju« (57.000 kWh), »mali motorji« (42.000 kWh) in »mali odjemalci za razsvetljavo« (30.000 kWh). ⁴⁰¹ Številke kažejo, da so se načrtovalci zavedali pogojev za uspešnost elektrarne, ki so jih v ekspertizi zapisali nemški premogovni strokovnjaki: električna centrala

³⁹⁷ ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1922/22.

³⁹⁸ Zanimivo je, da so nemški strokovnjaki, ki so jih Slovenci prosili za ekspertizo, že marca 1922 zaradi lastnosti lignita, ki so ga testirali v svojih, z industrijskimi obrati zvezanih laboratorijih, odsvetovali izgradnjo koksarne. V vseh drugih točkah pa se njihovo mnenje pokriva z onim domačih strokovnjakov in načrti vlade: velenjski lignit vsebuje veliko vode in ima majhno kalorično vrednost, zato je ekonomična edino takojšnja poraba na mestu izkopa brez prevoza. Stroški obratovanja in vzdrževanja rudnika so bili previsoki v primerjavi z nizko vrednostjo premoga. Povrh tega ga je rudnik prodajal veliko predrago. Nujno potrebna sta zato bila povečanje produkcije in modernizacija rudnika. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 2754, 19. 3. 1922.

³⁹⁹ ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1922/22.

⁴⁰⁰ Načrt je predvideval tudi izgradnjo 20 km dolgega daljnovoda do Celja. Prav tam.

⁴⁰¹ Prav tam.

se bo splačala zgolj, če bo večjega obsega. Zato je bilo treba z gradnjo široke porabniške in distribucijske mreže za električni tok pridobiti veliko porabnikov, kar bi imelo za posledico tudi pocenitev lignita.⁴⁰² Nadaljnji razvoj je res šel v to smer in konec tridesetih let je velenjska termoelektrarna postala »pomemben steber slovenskega elektrogospodarskega sistema«. ⁴⁰³ Pridobljeni status je za rudnik predstavljal pomemben razlog obstoja ali kot je pri analizi podatkov o njegovi produkciji zapisal Lojze Zupančič: »Državni rudnik Velenje je leta 1912 produciral 100.000 ton ter je produkcijo leta 1922 podvojil na 202.000 ton. Po prestani krizi je produkcijo obdržal na današnjih 100.000 tonah. Glavno zaslugu za to ima (...) električna centrala, ki je močan odjemalec premoga.«⁴⁰⁴

Podobno kot pri bosanskih in srbskih rudnikih v državni lasti so tudi pri vzpostavitvi električne centrale pri rudniku Velenje pomembno vlogo igrale reparacije. Ne le, da je na njihov račun rudnik konec dvajsetih let prejel opremo za briketiranje lignita in njegovo suho destilacijo, torej za projekta, ki se, kot je bilo že omenjeno, nista obnesla, ampak je sočasno dobil tudi prvo pomembnejšo in večjo električno centralo, ki je obsegala dva agregata po 1000 kW.⁴⁰⁵ Leta 1929 sta slednja postala del novozgrajene parne centrale z učinkom 2000 kW. Sočasno je ban Marko Natlačen z ministrom za gozdove in rudnike v Beogradu, Antonom Korošcem, sklenil pogodbo, »na podlagi katere prejemajo KDE iz centrale velenjskega rudnika vso ono električno energijo, ki je velenjski rudnik sam ne potrebuje v lastne svrhe«. To umno dejanje je slovenske banovinske oblastnike razbremenilo vlagan v gradnjo elektrarn in jim omogočilo preusmeritev v postavljanje večjega števila daljnovodov in krajevnih omrežij »in tako elektrificirati čim več krajev«. V času banovanja inženirja Dušana Serneca je zato prednostni projekt postal gradnja zveznega daljnovoda med Črnučami in Velenjem in ta daljnovod, dolg 65 kilometrov in pol, je bil zgrajen do poletja 1931.⁴⁰⁶ Šele slednji je omogočil, da je elektrarna Velenje začela resno sodelovati pri elektrifikaciji slovenskega ozemlja, pri čemer je bilo izredno pomembno dejstvo, da se je na pobudo Državnih železnic nanj priključila Ljubljana in avgusta 1931 »je na kolodvorih v Ljubljani ter v Črnučah prvič zasvetila velenjska elektrika«. ⁴⁰⁷ Doseg velenjske elektrike pa se ni omejil zgolj na ozemlje bivše dežele kranjske, temveč je njegove darove užila tudi Štajerska, ko so KDE »prevzele v svojo last od rudnika v Velenju omrežja v Velenju in Šoštanju in naprave v Savinjski dolini pri Žalcu

402 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 2754, 19. 3. 1922.

403 Mihelak, *Premogovnik Velenje*, str. 45.

404 Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 359.

405 Turina, *Deset godina*, str. 75.

406 Rueh, *Elektrifikacija*, str. 436.

407 »Spomladi leta 1931 je banovina sklenila z Ministrstvom za železnice pogodbo za priključek ljubljanskih kolodvorov na banovinsko omrežje. V ta namen so KDE položile od Črnuč do Ljubljane 7 km dolg kablovod 20.000 voltov.« Prav tam, str. 437.

in Št. Petru [tj. Šempetru v Savinski dolini]«. V letu 1932 se je elektrifikacijska infrastruktura pospešeno širila, saj so bili »dograjeni daljnovodi in omrežja začeti v letu 1931 za elektrifikacijo med Domžalami, Kranjem in Kamnikom. V Podlogu v Savinjski dolini je bila dograjena provizorična transformatorska postaja ter je bila zvezana s 6 km dolgim daljnovodom z obstoječimi daljnovodi za oskrbo Žalca, Novega Celja in Zabukovce z električnim tokom iz Velenja.« Hkrati se je velenjska elektrarna prek novozgrajene transformatorske postaje povezala s pomembno gorenjsko hidroelektrarno Završnico.⁴⁰⁸

Sledila sta dva pomembna koraka, ki sta velenjsko elektrarno naredila za enega najpomembnejših proizvajalcev električne energije v slovenskem prostoru; prvi je bil razširitev centrale s povečanjem njene kapacitete, tj. z dodatkom novega agregata z močjo 5250 kW,⁴⁰⁹ ki se je zaključila konec leta 1934 in ustvarila razmere za naslednji korak – priključitev Ljubljane na banovinsko električno omrežje. S tem so KDE dobile »dohodke, ki so jim bili potrebni za amortizacijo velenjskega daljnovoda in za izvajanje nadaljnje elektrifikacije«. Ljubljana se je na banovinsko električno omrežje tako priključila konec leta 1934.⁴¹⁰

PORABA TRDIH GORIV V INDUSTRIJI, PROMETU IN GOSPODINJSTVIH

A) PREGOG IN PROMET

Bistven vzrok za nastanek in razvoj slovenskega premogovništva je bila železnica. Že leta 1873 je bil daleč najpomembnejši potrošnik zasavskega premoga Južna železnica.⁴¹¹ Odvisnost TPD od ene vrste odjemalca je bila v drugi polovici 19. stoletja tako močna, da je leta 1888 »pretela nevarnost, da bodo morali premogovnik ustaviti, ker je železnica odpovedala velik del naročil v korist ostrovskega premogovnikov, ki so imeli nižjo ceno premoga« in kalorično kakovostnejši izdelek. Zagata se je uredila tako, da je TPD svojemu premogu ceno znižala za 10 odstotkov.⁴¹² Kot sem omenil v spremljajoči razpravi *Iz zgodovine...*, je oddaja železnicam vse do konca 20. let 20. stoletja predstavljala temeljno prodajno postavko. V času pred prvo svetovno vojno je slovenska premogovna industrija železnicam dostavila približno 900.000 ton letno, ostalo »produkcijo približno 530.000 ton je večinoma konsumirala industrija na območju današnje Slovenije

408 Prav tam.

409 Ker je Nemčija ravno takrat prekinila z reparacijskimi dobavami in ker ministrstvo za gozdove in rudnike ni imelo potrebnih sredstev, je morala montažo agregata kriti kar banovina sama. Prav tam, str. 438.

410 Prav tam.

411 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 89.

412 Prav tam, str. 110.

ter Koroške in deloma Gornje Štajerske«;⁴¹³ cca. 63 odstotkov produkcije je bilo torej namenjene železnicam, ostanek pa industriji. Kljub spremenjeni strukturi odjema slovenskega premoga, ki se je uveljavila v 30. letih 20. stoletja, so bile (državne) železnice tudi tedaj še tako močan odjemalec, da jih je Črtomir Nagode zaradi njihove moči, da »vplivajo na tržne razmere«, označil za nadpovprečno močnega porabnika,⁴¹⁴ nekje drugje pa zapisal, da je bila »sestava konsumnega trga« premoga v tujini mnogo pestrejša kot v Jugoslaviji, in poudaril, da so »pri nas najvažnejši konsument državne železnice (...) Predvsem moramo ugotoviti, da so državne ali v državni upravi nahajajoče se normalnotirne proge glavni konsument naših rudnikov.«⁴¹⁵ Državne železnice so torej tudi v medvojnem času predstavljale stalnega odjemalca in rudniki iz Dravske banovine so med letoma 1925 in 1935 po Nagodetovih izračunih »dali državnim normalnotirnim železnicam od 75 do 38 odstotkov potrebnega premoga; leta 1932 nekako 50 odstotkov«.⁴¹⁶ Za potrebe železnic je pristojno ministrstvo ob progi na območju zasavskih premogovnih revirjev v začetku 20. stoletja gradilo posebna namenska skladišča, kamor je TPD dovažala premog. Taka naprava, ki so ji sodobniki rekli »premogišče«, je npr. bila na železniški postaji Zagorje.⁴¹⁷

Za pogon lokomotiv je TPD izdelovala posebno premogovno mešanico, ki so jo imenovali prevozni premog in je bila zmes »kosovca, grobega in finega zdroba«.⁴¹⁸ Člančič v reviji Tehnika in gospodarstvo pojasni, da je bila tovrstna praksa nujna, saj je bil »koristni efekt pravilne mešanice premogov znatno večji kot pri čistih premogih«. Mešanice so strokovnjaki tvorili iz »drobnega črnega premoga in debelejšega rjavega raznih kvalitiet. Sam drobn črni premog izgoreva radi nezadostnega dostopa zraka nepopolno, kar spoznamo iz obilne žlindre in velike množine saj. Tudi žlindra sama je nezaželjena, ker zelo moti pravilno gorenje ter ima kurjač ogromno delo, da ohrani delo v redu. Debelejši rjavi premog bo pa nasprotno radi preobilnega zraka prehitro zgoreval. S pravilno mešanico obeh vrst premoga odstranimo nedostatke enega in drugega.« Zato so državne železnice v medvojnem obdobju izvajale laboratorijske poizkuse »z rjavimi premogi iz rudnikov Laško, Trbovlje, Hrastnik, Zagorje, Št. Janž, Paklenica, Liboje, mešanimi z drobnim črnim premogom iz rudnika Rtanj«. Raziskave so med drugim pokazale, da »nudi npr. mešanica iz rudnikov Št. Janž-Rtanj v razmerju 3:1 za 5,6 enot, oz. procentov večjo koristnost kot poedina premoga, porabljena v istem razmerju (3:1). Še boljša je mešanica premogov Paklenica-Rtanj (razmerje 3:2), ki nudi za

413 Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 360.

414 Nagode, *K proučitvi*, str. 115.

415 Nagode, *K položaju*, str. 150.

416 Prav tam. Več o vzrokih za občuten padec odstotkov oddaje je najti v moji razpravi *Iz zgodovine...*

417 ARS, AS 188, t. e. 20, št. 28.702.

418 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 109.

celih 9,83 odstotkov večji koristni efekt (izparjenje vode).⁴¹⁹ Kako pomemben je bil kakovosten premog oz. njegova dobra mešanica, nazorno pričajo prometne težave po koncu prve svetovne vojne, ko je v času velikega pritiska na TPD zaradi pomanjkanja premoga podjetje železnicam dobavljalo slabo separiran premog iz zunanjih kopov; naglica pri proizvodnji je imela za posledico hude izgube časa, saj so vlaki vozili z zamudami, kot priča dopis Poverjeništvu za promet Poverjeništvu za obrt in javna dela pri Deželni vladi v Ljubljani: »V zadnjem času imajo vlaki posebno na južni železnici velike zamude. Vzrok temu je slab premog. TPD oddaja železnicam nesortiran premog v katerem je gotovo tretjina prsti, ledu, kamenja in različnih drugih snovi. Imenovana družba je oddajala preje premog iz rovov, sedaj pa oddaja izključno za železnice samo premog, katerega se dobavlja na površju zemlje. Od vseh strani prihajajo pritožbe radi velikanskih zamud vlakov.« Podjetje so oblastniki zato pozvali, naj oddaja samo »izbran premog iz rovov«.⁴²⁰

A železnice premoga niso uporabljale zgolj za pretvorbo toplotne energije v pogonsko silo, ampak tudi za ogrevanje vagonov in postajnih poslopij, pri čemer pa so kdaj tudi varčevale na račun udobja potnikov. Tako je npr. poslanec kranjskega deželnege zbora Franz Ritter von Langer-Podgoro aprila 1900 poročal, da je odnos Južne železnice do strank brezsravno izkoriščevalski, saj vagoni na glavnih linijah celo v zimskih mesecih, »v času najostrejšega mraza«, kdaj sploh niso bili ogrevani, na stranskih linijah pa nikoli. V nasprotju z vagoni so bile čakalnice, po poslančevih besedah, celo »pregrete«.⁴²¹

B) PREMOG V INDUSTRIJI IN OBRTI

Dejstvo je, da so slovenski premogovniki povečali in modernizirali produkcijo zaradi potreb železnic in da so slednje dolgo časa predstavljale njihovega glavnega odjemalca, a že v 19. stoletju so majhni rudniki lahko našli odjemalce v neposredni okolici. Če so železnice pomenile kupca, ki je pogojeval in spodbujal moderni tip premogovne proizvodnje, so majhna industrijska in obrtna podjetja zagotavljala obstoj majhnih, predmodernih rudniških obratov. V moji razpravi *Iz zgodovine ... so omenjeni štajerski rudniki, ki so s premogom zalagali okoliške obrtnike – v prvi vrsti kovače – in manjša industrijska podjetja, zato bom tu kot primer navedel zgolj rudnik rjavega premoga Senovo, katerega glavni odjemalci v 19. stoletju so bili »manjši obrtniki, železarska podjetja in redke tovarne različnih panog. V bližnji in daljni okolici Senovega ni bilo pravih odjemalcev; manjše količine so kupovale kovačije, žganjekuhe, apnenice in opekarne.«⁴²²*

419 Tehnika in gospodarstvo, 1934, št. 1, Mešanje domačih premogov, str. 21.

420 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 1389, 1. 12. 1919.

421 Obravnave od 29. 12. 1899 do 5. 5. 1900, 41. zvezek, Ljubljana 1900, str. 116.

422 Janežič, *Rudnik rjavega premoga*, str. 67.

Po izračunih Lojzeta Zupančiča, avtorja temeljne razprave o slovenskem premogovništvu med obema vojnoma, je strukturne spremembe v porabi premoga zaznati po prvi svetovni vojni, v času naglega razcveta slovenske industrije in nekoliko zmanjšane porabe železnic: »Železnice so v letu 1920 prevzele komaj nekaj nad polovico predvojne tonaže in so šele leta 1929 dosegle predvojni železniški konsum«, zaradi česar so premogovniki začeli iskati »trg v industriji«. Dvajseta leta so bila čas postopne spremembe, saj je bil za to, da sta povojna prodaja in produkcija ostala na isti ravni kot pred vojno, zaslužen razmah industrije v Sloveniji, ki je konsumirala »stalno več premoga ter se je prodaja premoga zanjo podvojila od leta 1920 do leta 1937, ko je narasla na približno 450.000 ton«. Tudi industrija drugih delov Jugoslavije je do leta 1929 porabljala vedno več slovenskega premoga za industrijske namene. Na vrhuncu leta 1929 so industrije izven Dravske banovine porabile toliko premoga kot industrija Dravske banovine, a po letu 1929 je »konsum našega premoga v industriji v drugih banovinah nekoliko padel ter se sedaj drži stalno na približno 200.000 tonah«. Glavna prelomnica v strukturi porabe slovenskega premoga je bila velika gospodarska kriza in po njenem koncu leta 1937 je bila »struktura odvzema popolnoma druga. Pred vojno so železnice konsumirale skoro dve tretjini našega premoga, sedaj komaj eno tretjino. Zato se je pa dvignil industrijski in ostali konsum, ki znaša okrog dve tretjini skupne prodaje.«⁴²³ Razmerje v količini porabljenega premoga med industrijo in železnicami se je obrnilo leta 1936, ko je znašal odjem industrije 664.000 ton (leta 1935 472.000 ton), železnic pa 632.000 ton (leta 1935 453.000 ton).⁴²⁴ Samo industrija v Ljubljani in okolici (tj. na območju »velike Ljubljane«) je v letu 1939 porabila okoli 30.000 ton rjavega premoga.⁴²⁵

Tehnološki napredek je, tako kot v prometu, stremel k vedno boljšemu izkoristku energije, ki se je sproščala pri kurjenju premoga. Moderni kotli iz medvojnege časa so omogočali doseg velikega učinka »z najmanjšimi obratnimi stroški« in obenem zagotavljali izrabo vsega manjvrednega premogovnega materiala.⁴²⁶ Zato ne preseneča, da so ravno v času gospodarske krize, ko se je bilo pogosto treba odločiti med propadom ali modernizacijo podjetja,⁴²⁷ številni jugoslovanski industrialci preuredili »svoje kotlovne naprave ne samo za uporabo cenejših vrst, nego tudi čim manjših količin premoga«. ⁴²⁸ To pot je ubrala delniška

423 Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 361.

424 *Trgovski tovariš*, 1939, št. 3–4, Naše rudarstvo in topilništvo, str. 48.

425 Med porabniki so bila naslednja podjetja: »Horvat & co., Akcijska družba za kemično industrijo, Kemična tovarna, Kolinska tovarna, Šumi nasl., Stora d. d., Saturnus d. d., Golob & co.« itd. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, 6. 8. 1941.

426 Král, *Gospodarstvo*, str. 63.

427 Tovrsten razvoj je na mikronivoju mogoče opaziti pri usnjarski industriji. Glej: Sunčič, *Podjetništvo*, str. 125–127.

428 Pehani, *Rudarsko gospodarstvo*, str. 108.

družba Združene papirnice, katere tehnično vodstvo je neutrudno iskalo vedno nove načine, kako bi bilo mogoče prihraniti pri proizvodnih stroških.⁴²⁹ Takšen razvoj je bil v poslovnem interesu TPD, saj ji je omogočal prodajo drobnih vrst premoga (»grah, zdrob in prah«), ki jih v dobi pred tehnološkim napredkom stranke niso hotele, kajti v Sloveniji se je »uporabljal samo kosovec, kockovec in še orehovec«. Zato je TPD z dejavno prodajno politiko in vztrajnim prepričevanjem »pridobila mnogo industrij, da so opremile svoje kurilne naprave na drobnejše vrste in so radi nižje cene tudi cenejše obratoval«. ⁴³⁰ Poleg elektrike so se v obravnavanem času v industriji kot premogu konkurenčni energent pojavili nafta in njeni derivati, ki »imajo večjo kurilno vrednost, se lažje natovarjajo, lažje pošiljajo, dopuščajo izdaten prihranek v prostoru ter pomenijo razen tega v obliki direktne pogonske snovi toplotnogospodarski napredek«. ⁴³¹

Večkrat sem že omenil, da slovenski rjavi premog zaradi nizke kaloričnosti ni mogel zadovoljiti potreb vseh industrij, zato je bilo iz tujine treba uvažati kaloričnejše vrste tega minerala, kot sta koks in črni premog. Za to posredništvo je skrbel prometni zavod za premog, ⁴³² ki je v arhivu Zbornice za TOI zapustil dopis z natančnimi podatki o tem, katere tovarne so bile največje porabnice uvoženih trdih kuriv. Zaradi odvisnosti od tehnoloških postopkov, ki lahko uspešno potekajo zgolj pri zelo visokih temperaturah, so med njimi prednjačili obrati železarske industrije; slednja je bila največji potrošnik tujega koks in premoga v Jugoslaviji. Uporabljala ga je predvsem za visoke peči, za izdelavo jekla, taljenje in ulivanje metalov. Na Slovenskem so bili v tej industrijski veji veliki potrošniki koks in črnega premoga železarna na Jesenicah, železarna v Muti, jeklarna v Ravnah, pet livarn v Št. Vidu in okolici, železarska zadruga Plamen, Kropa-Kamna Gorica, livarna Črnomelj in Zadobrova, tovarna verig Lesce, Železarna Štore, Tovarna svinca Mežica, Cinkarna Celje, ki je edina uvažala antracit, in druga podjetja. Pred izbruhom druge svetovne vojne sta se koks in črni premog uvažala predvsem iz Čehoslovaške republike (pa tudi iz Nemčije), po okupaciji slednje in izbruhu vojne pa iz nemškega rajha. V kemični industriji se je premog uvažal za proizvodnjo karbida pa tudi dušika, saj je Tovarna dušika Ruše na leto uvozila nekaj več kot 10.000 ton antracita iz Nemčije. ⁴³³

429 ZAL, LJU 132, t. e. 1, a. e. 1.

430 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 20.134, 20. 10. 1941. Tako je npr. Kemična tovarna Moste v konjunktornem letu 1940 uporabljala velike količine zdroba, Združene papirnice pa velike količine grahovca. Prav tam. Zdrob je konec 30. let uporabljala tudi Tovarna za papir in lepenko J. Bonač, sin, Ljubljana. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 15.431.

431 Pehani, *Rudarsko gospodarstvo*, str. 108.

432 Njegov predsednik Avgust Praprotnik se je Zbornici za TOI pohvalil, da »ima« njegovo podjetje »skoro vse potrošnike v Sloveniji ter vsled redne dobave kakšna druga firma ne more konkurirati«. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 15.700, 6. 8. 1940.

433 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 18.246, ex 1940.

C) UPORABA TRDIH KURIV ZA KURJAVO IN PROIZVODNJO PLINA

Glavni namen tega razdelka je pokazati, da je vprašanje uporabe trdih kuriv za kurivo v gospodinjstvih precej zapleteno vprašanje, na katero popolnoma zadovoljivo ne odgovarjata ne sodobna ne moderna literatura, predvsem pa je kot prenatragljeno in preveč splošno treba ovreči trditev gospodarskega zgodovinarja Jožeta Šorna, da so že v 19. stoletju »skoraj vsa gospodinjstva razen kmečkih (...) kurila s premogom«. ⁴³⁴ Kot bo razvidno iz spodnjih podatkov, takšno stanje ni bilo doseženo niti na predvečer druge svetovne vojne zaradi naravnih danosti slovenskega ozemlja, posestne strukture gozdnih površin in poklicne strukture prebivalstva. Obenem Šornova drzna trditev velja deloma celo za urbana gospodinjstva, ki so se precej zanašala na drva za kurjavo. Pretežna uporaba premoga v gospodinjstvih je bila omejena na ozek del populacije, predvsem one, ki je bila zaposlena pri rudarskih podjetjih in je živela v zasavskih rudarskih krajih.

V medvojnem obdobju delujoči statistiki so izračunali, ⁴³⁵ da so prebivalci slovenskega ozemlja v Jugoslaviji v primerjavi z industrijsko razvitimi državami Zahoda porabili malo premoga za kurjavo: »Medtem ko so npr. Nemčija, Francija in Švedska leta 1928 porabile 3,2 odnosno 1 kg na dan na prebivalca, smo v Jugoslaviji potrošili le 0,1 kg.« Po mnenju Črtomirja Nagodeta sta bila za to dva vzroka: »Šibka industrializacija ter gozdno bogastvo, ki preskrbuje domačinstva z energijo sta temu glavni vzrok.« ⁴³⁶ Izredni pomen gozdnih posestev za široke sloje slovenskega prebivalstva je konec 30. let natančno pojasnil Ivan Mohorič: »Gozdno gospodarstvo pomeni torej podlago gospodarstva v Dravski banovini, ker pripada od 680.922 ha gozdne površine 581.703 ha ali nad 80 odstotkov individualnim gozdnim posestnikom, katerih je 138.886. More se v resnici reči, da je gozdna posest v Sloveniji prava narodna lastnina in sicer malega človeka. Če pomislimo, da je v Dravski banovini nad 200.000 gospodarstev, pomeni, da dve tretjini gospodarskih edinic razpolagata tudi z majhnim gozdnim posestvom, pa naj bi bilo to še tako majhno. (...) Od prosperitete in depresije gozdnega gospodarstva zavisi materialno stanje najširših delov Slovenije. Od 1,200.848 prebivalcev je bilo v kmetijstvu in gozdarstvu v Sloveniji zaposlenih 369.905 oseb«, ⁴³⁷ torej približno 31 odstotkov. Obenem je treba upoštevati, da se je po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1931 s kmetijsko dejavnostjo v Dravski banovini ukvarjalo okoli 60 odstotkov prebivalstva, ⁴³⁸ v »mestih, manjših mestnih naseljih in industrijskih središčih« pa je živelo le okoli 24 odstotkov oz. četrtnina prebivalstva. ⁴³⁹

434 Šorn, *Premogovniki*, str. 4.

435 Uratnik, *O gospodarskih*, str. 104.

436 Nagode, *K položaju*, str. 148.

437 *Trgovski list*, št. 63, 2. 6. 1939, Gospodarska struktura in problemi Dravske banovine.

438 Kresal, Perovšek, *Razvoj prebivalstva*, str. 180.

439 Prav tam, str. 178.

Ne preseneča torej, da se je v drugi polovici 30. let letna poraba premoga gibala »v povprečju komaj nekaj nad pol tone na rodbino na leto«,⁴⁴⁰ kar pomeni, da so za kurjavo in kuho porabili toliko več lesa oz. da so v te namene uporabljali predvsem slednjega. Vendar navedeni podatki o porabi premoga niso popolnoma zanesljivi, saj je isti avtor istega leta v neki drugi razpravi navedel, da je letna potrošnja premoga za kurivo »komaj preseгла« 220.000 ton, kar je pri približno enakem številu gospodinjstev znašalo okoli eno tona premoga na rodbino na leto,⁴⁴¹ torej dvakrat več, kot je Uratnik navedel v prvem, zgoraj citiranem članku. Prvi omenjeni statistični izračun je Uratniku omogočil postavitev hipoteze, da »se potroši v Sloveniji na rodbino na leto po 4« prostorninske metre (prm)⁴⁴² drv, kar je dalo letno 880.000 prm.⁴⁴³ Naslednji izračun, ki je nastal na podlagi meritev in opazovanja delavskega in uradniškega gospodinjstva, je pokazal, da je prvo letno potrošilo 7,2 prm, drugo pa 11 prm drv.⁴⁴⁴ Tudi z izračunom razmerja med letno količino za drva posekanega lesa in številom slovenskih gospodinjstev je Uratnik prišel do višje povprečne količine porabljenih drv kot prvič, in sicer naj bi slovensko gospodinjstvo porabilo povprečno 7,3 prm drv letno.⁴⁴⁵ Za drva se je uporabljal zlasti les listnatih dreves,⁴⁴⁶ in ker je bil delež slednjega »znatno večji v manjših kmetijskih gozdovih kakor v gozdni veleposesti«, so se z izdelavo drv ukvarjali večinoma kmetje in drugi majhni gozdni posestniki.⁴⁴⁷ V Dravski banovini so na leto posekali od 2,5 do 3,5 milijona kubičnega metra lesa, od česar je na drva za oglje in gorivo odpadlo okoli 60 odstotkov.⁴⁴⁸ Ker se drva večinoma niso prevažala po železnici, je kot trg zanje prihajalo v poštev predvsem slovensko ozemlje.⁴⁴⁹ Obilje lesa je za posledico imelo nizko ceno drv, zaradi česar so si

440 Da je ta količina res majhna, priča podatek, da je premogovnik Leše uradniški družini za kurjavo in kuho dajal tona premoga na mesec. Doberšek, *Vpliv*, str. 34.

441 Uratnik, *Odlomki*, str. 277.

442 Gre za posebno mersko enoto, ki se v lesnem gospodarstvu uporablja predvsem za merjenje prostornine drv: »Strogo moramo ločiti od kubičnega (polnega) metra prostorni meter ali kratko ‚meter‘, ki predstavlja prostor kubičnega metra, v katerem so zložena polena, med katerimi je več ali manj praznega prostora. Zato ima prostorni meter vedno manj lesa kot kubični meter. Medtem ko tehta kubični meter bukovega lesa od 740 do 1010 kg, tehta prostorni meter le 450 do 600 kg. Povprečno računamo, da je v prostornem metru 25 do 50 stotin lesa manj, kakor v kubičnem metru. Navedeni odstotek se ravna po kakovosti lesnega izdelka in po vestnosti, s katero je skladovnica založena. /.../ Les za kurjavo zložimo, na polena razrezan in razcepljen, v sklade. Te sklade merimo v višino, širino in dolžino. Ako te mere pomnožimo med seboj, dobimo količino drv izraženo v prostornih metrih (oziroma v sežnjih). Pri svežih drvah je navada, da se jim doda nadmero od 5 do 10 odstotkov.« Novak, *Merjenje*, str. 1.

443 Uratnik, *O gospodarstvih*, str. 277.

444 Uratnik, *Odlomki*, str. 276.

445 »Po naših poskusih je potrošila delavska rodbina, ki je kurila samo s trdimi drvimi, za samo kuho na dan 10 kg drv; meščanska rodbina, ki je kuhala več jedil, pa 15 kg drv dnevno.« Prav tam, str. 277.

446 Gre za t. i. mehki les, zlasti bukov. Prav tam, str. 279.

447 Uratnik, *O gospodarstvih*, str. 104.

448 Šivic, *Razvoj gozdarstva*, str. 347.

449 Uratnik, *O gospodarstvih*, str. 104.

jih lahko privoščili najširši sloji potrošnikov, čeprav so glede na tip naselja cene precej variirale: tako je imel 1 prm »drv v raznih krajih po navedbah ankete zelo različne cene. Medtem ko je stal 1 prm sežaganih trdih drv⁴⁵⁰ v Ljubljani 120 Din in 1 prm mehkih drv v Mariboru 97 Din«, je v (z gozdovi obdanem) Kočevju 1 prm drv dosegal ceno 75 in v Koprivniku, naselju na območju Kočevskega Roga, le 58 dinarjev. V Zgornji Savinjski dolini, natančneje v Mozirju, je moral potrošnik za 1 prm drv odšteti 30 dinarjev, na ravno tako gozdnatem Gorenjskem pa so bile cene najnižje – kljub temu da je šlo za mestni naselji, so si prebivalci Kamnika in Tržiča 1 prm drv lahko privoščili že za 20 dinarjev.⁴⁵¹ Premog je potemtakem lesu lahko konkuriral zgolj v največjih urbanih središčih in premogovniških krajih, čemur pritrudi tudi Filip Uratnik, ko zatrdi, da se v mestih na splošno porabi več kuriva ali, natančneje, predvsem več premoga,⁴⁵² in za prihodnost predlaga naslednje: »Ako bi nastopila pri nas kdaj potreba, da bi z drvmi za kurivo štedili, bi bilo misliti zato na razširitev konsuma premoga predvsem po mestih, kjer so drva dražja.«⁴⁵³

Po Uratnikovih navedbah je v mestih prihajalo do kombiniranja trdih kuriv: »V Ljubljani se je uvozilo leta 1934 čez trošarinsko mejo 19,03 tisoč prm mehkih in 85,35 tisoč prm trdih drv, skupno 104,38 tisoč prostornih metrov drv. Ako razdelimo to količino na 13,5 tisoč rodbinskih gospodarstev, kolikor smo jih v Ljubljani takrat imeli, pridemo do povprečne potrošnje 7,8 prostornih metrov na rodbino in leto. To bi povprečni potrošnji v vsej Sloveniji nekako odgovarjalo. Toda v Ljubljani se je potrošilo istočasno 48,8 tisoč ton premoga za kurivo ali 3,6 ton na osebo in leto. To odgovarja 9 prostornim metrom drv. Ako bi se premoga ne trošilo, bi potrebovali v Ljubljani na rodbino in leto povprečno 17,8 prostornih metrov drv (na dan okrog 24 kg). To je velika količina.«⁴⁵⁴ Opozoriti je treba zlasti na dejstvo, da se je v Ljubljani porabilo trikrat več premoga, kot je bilo slovensko povprečje, in na to, da v zgornjih številkah niso bili zajeti pisarne in gostilniški obrati, ki so potrošili »znatne količine kuriva«.⁴⁵⁵ Zanimivo je, da so rezultati raziskave Uratnika presenetili, saj so podatki o porabi kurjave v urbanih naseljih presejali prejšnje ocene. To ga je zaradi manka empiričnih podatkov o porabi kurjave na podeželju (kjer se je uporabljal zgolj les) pripeljalo do številnih domnev; tako npr., da se je na podeželju porabilo bistveno manj kuriva (četudi so tam kuhali tudi za živino, zlasti prašiče)⁴⁵⁶ ali pa da se je v Sloveniji preprosto trošilo več drv, kot so znanstveniki

450 Šlo je zlasti za smrekova drva. Uratnik, *Odlomki*, str. 279.

451 Prav tam, str. 275.

452 Prav tam, str. 277.

453 Prav tam., str. 279.

454 Prav tam, str. 277.

455 Prav tam.

456 »Ako je to točno, potem nastane vprašanje zakaj morejo izhajati na podeželju s toliko manjšimi količinami drv? Kakšno vlogo igrajo pri tem različni načini kuhanja /.../? Vprašanje najboljše izrabe

predpostavljali.⁴⁵⁷ Naj se vrnem k razliki v ceni kot dejavniku, ki je drva delal za bolj razširjeno in priljubljenejšo vrsto kuriva. Filip Uratnik je s sodelavci izračunal razmerje med kurilno vrednostjo obeh vrst trdih kuriv⁴⁵⁸ in izpeljal zaključek, da med cenami ni »bilo pravega razmerja«, saj je cena drv po ugodnosti za potrošnika precej prekašala ceno premoga: »Ceni 400 Din za tono premoga bi odgovarjala cena 154 Din za tono žaganih drv; ceni 110 Din za žagana bukova drva bi odgovarjala cena Din 285 za tono premoga.« Dokler je obstajala tovrstna razlika v ceni, je bilo po avtorjem mnenju »nadomeščanje drv s premogom (...) po naših mestih neekonomično«. Če se nakup premoga ni izplačal meščanu, se je podeželanu še toliko manj: »Za podeželje, tudi za podeželskega delavca, ki je blizu gozdu, ki kupi drva morda v stoječem stanju, bo nadomeščanje drv s premogom tem bolj ekonomsko nemogoče.«⁴⁵⁹ Navedeni zaključki so odlična ilustracija premoči, ki so jo drva kot kurivo na Slovenskem v obravnavanem času uživala pred premogom, kajti podeželje, ki je tedaj predstavljalo večino slovenskega ozemlja, je bilo enklava, ki je bila za premog, razen v zelo specifičnih primerih, neprebojna. Če je verjeti novinarju Ptujskega lista, je bilo stanje kratek čas, nekako od leta 1917 do poletja 1920, ko naj bi se bil premog naglo tako podražil, da si ga je navadni potrošnik veliko težje privoščil, torej v obdobju strogega državnega nadzora nad gospodarskim življenjem, ravno obratno; samo tako si je namreč mogoče razlagati njegovo izjavo, da »premog rabijo po mestih in trgih, da ž njim kurijo, ker so drva predraga.«⁴⁶⁰ Napisano pridobi verodostojnost, če se upošteva podatek, ki ga posreduje Milko Brezigar, da je v »zadnjem času pred vojsko [tj. prvo svetovno vojno], posebno pa med vojsko, cena« drv »neizmerno poskočila.«⁴⁶¹ V vsakem primeru je novinar z navedenim zapisom potrdil pomen premoga za ogrevanje domovanj in stavb v urbanih naseljih; v času povojnih stavk delavcev TPD naj bi namreč ljudje »po mestih tožili in zmrzovali.«⁴⁶²

Razen relativno visoke cene je bil za manjšo uporabo premoga za kurivo pri zasebnikih, živcih v urbanih naseljih, verjeten razlog tudi dejstvo, da ga je bilo pogosto težko kupiti. Kot kaže naslednji citat iz leta 1905, ki se nanaša na Ljubljano,

kuriva pri kuhanju jedil in gretju prostorov se nam odkriva tako kot važno gospodarsko vprašanje.« Uratnik, *Odlomki*, str. 278.

457 »To vodi takoj do drugega vprašanja: Kako je to mogoče? Ali je pri nas prirastek drv večji kakor se to splošno ocenjuje? Ali izčrpavamo zaloge drv? Do kakšnih posledic mora voditi za naše toplotno gospodarstvo krčenje gozdov in zmanjševanje obsega listnatih gozdov ter večanje iglastih gozdov?« Prav tam.

458 »En kg na zraku posušenega bukovega ali smrekovega lesa = 0,78 kg trboveljskega premoga; en prostorni meter na zraku posušenega bukovega lesa = 385 kg trboveljskega premoga/smrekovega lesa = 288 kg trboveljskega premoga; ena tona trboveljskega premoga = 2,6 prn bukavih drv; ena tona trboveljskega premoga = 3,3 prn smrekavih drv.« Uratnik, *Odlomki*, str. 278.

459 Prav tam, str. 279.

460 PL, 1. 8. 1920, št. 31, str. 1.

461 Brezigar, *Osnutek*, str. 64.

462 PL, 1. 8. 1920, št. 31, str. 1.

periodična pomanjkanja niso bila omejena zgolj na vojna leta (več o tem v mojem kronološkem pregledu *Iz zgodovine ...*), temveč so se pojavljala tudi v popolnoma normalnih, mirnodobnih letih: »Osobito lansko leto, ko nas je trla dolgočasna [tj. dolgoročna] huda zima, se prebivalstvo dobro spominja na zadrege, v katerih je bilo glede dobave premoga.«⁴⁶³ Vzroke za tovrstno stanje je iskati v strukturi oddaje slovenskih premogovnih podjetij, ki je bila usmerjena predvsem na transportne in industrijske potrebe, in ne toliko na trg zasebne potrošnje. Nerazvitost slednjega je bila posledica majhne, na tipe naselij omejene potrošnje in njen rezultat je bila razmeroma nerazvita trgovinska mreža za zalaganje zasebnih potrošnikov s premogom. Nekaj podatkov o zalaganju trga zasebne potrošnje se je ohranilo iz časa takoj po koncu prve svetovne vojne, ko je morala TPD del svoje proizvodnje nameniti za aprovizacijo (tj. organizirano preskrbo) prebivalstva. Za tovrstno potrošnjo je bila namenjena vrsta premoga, imenovana kosovec (tudi kosovni premog),⁴⁶⁴ kar se ni nanašalo na njegovo kalorično vrednost, temveč zgolj na njegovo velikost; kosovec je bil sploh najbolj prodajana in največ proizvajana vrsta trboveljskega premoga, saj so ga uporabljale tudi industrija in železnice.⁴⁶⁵ Novembra 1919, z zimo pred vrati, je dnevni kontingent kosovca po ukazu oddelka za premog pri deželni vladi, za rudnike TPD znašal 13 vagonov,⁴⁶⁶ tj. 130 ton, kar je bila relativno majhna količina, upošteva dejstvo, da se je v tem času nakopalo približno 2000 ton oz. 200 vagonov trboveljskega premoga na dan.⁴⁶⁷ Pri aprovizaciji prebivalstva je TPD izkazala tudi dobrodelnost, ko je poleti 1920 vladi na razpolago dala okoli 1000 vagonov premoga po znižani ceni za oskrbo »revnejših slojev in v druge dobrodelne namene«.⁴⁶⁸ Podobno je za aprovizacijske namene velenjski lignit ceneje prodajala tudi država sama.⁴⁶⁹ Kot je videti iz podatka, da je TPD ljubljanskemu županu podarila 200 vagonov premoga »za ljubljanske reveže«, je v tem mestu pozimi leta 1920 domove nižjih slojev grela tudi ta vrsta trdega kuriva.⁴⁷⁰

Razen za del delavstva, zaposlenega v specifičnih industrijskih vejah, je iz virov mogoče izvedeti nekaj tudi o porabi trdih kuriv pri uradniškem sloju. Iz prošenj, naslovljenih na deželno vlado po koncu prve svetovne vojne, je razvidno, da se potrošne navade uradništva niso razlikovale od onih preostalega prebivalstva, saj so v veliki meri uporabljali drva. Tako se v zapisnikih sej deželne vlade najde (zavrnjena) prošnja »okrajnega glavarstva v Kamniku, da se ondotnim

463 Obravnave od 25. 10. 1905 do 29. 12. 1907, 46. zvezek, Ljubljana 1908, str. 116.

464 *Sejni zapisniki*, 2. del, str. 415.

465 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914--1941, št. 21.898, 7. 11. 1941.

466 *Narodnogospodarski vestnik*, 1919, št. 12, Premog in naša industrija, str. 107.

467 *Sejni zapisniki*, 2. del, str. 210.

468 Zdi se, da je TPD to storila v zameno za vladno odobritev zvišanja cen njenega premoga. *Sejni zapisniki*, 3. del, str. 97.

469 Prav tam, str. 30.

470 Prav tam, str. 123.

uradnikom dovoli podpora 6 do 8000 K, da poravnajo stroške za nabavo drv«. ⁴⁷¹ Uradništvo, zaposleno v rudarski upravi, si je junija 1919, drugače od omenjenih, zaželelo nakazila »brezplačnih deputatov premoga«, a je njihovo prošnjo deželna vlada zavrnila ⁴⁷² in kurjavo so si morali nakupiti z osebnimi dohodki. Četudi oblastni organi kurjave uslužbencem niso hoteli podarjati, pa so skrbeli za to, da so jih, v sodelovanju z njihovimi stanovskimi organizacijami, z njo oskrbeli, in to najverjetneje po cenah, ki so bile nižje od onih na prostem trgu. O tovrstni praksi lepo priča nabava 5000 kubičnih metrov drv, ki jih je poverjeništvo za javna dela deželne vlade konec poletja 1919 nabavilo od tvrdke S. Benedik (društvo za industrijo drva v Zagrebu) in jih uskladiščilo v Črnomlju. Polovica drv je bila namenjena za ogrevanje ljubljanskih uradov, »ostanek pa naj bi se razdelil med ljubljanske državne in deželne uslužbence, ki zahtevano količino takoj plačajo«. Deželna vlada je predlogu pod pogojem, da zasebniki dobavljeno kurjavo takoj plačajo, pritrčila in za »pokritje stroškov prevoza drv iz Črnomlja v Ljubljano ter iz kolodvora v Ljubljani do posameznih uradov in drugam« odobrila najem posojila. Zanimiv je dostavek k sklepu, ki je veleval, da je treba paziti na pravično razdelitev drv, kar je pomenilo predvsem to, da se ni smelo pozabiti na gmotno šibkejše predstavnike nižjega uradništva in upokojenca. ⁴⁷³ Aprila 1920 je vlada od istega ponudnika kupila malce večjo količino drv »za kurjavo uradnih prostorov«, preostanek katerih je prodala uradništvu. ⁴⁷⁴ Obenem je vlada poverjeništvo za javna dela pooblastila nakupiti še toliko drv, »kolikor se jih bo, sporazumno z organizacijami državnih uslužbencev, za prihodnjo zimo še potrebovalo«. ⁴⁷⁵ Na isti način so država in njeni zaposleni aprila 1921 poskrbeli za toploto v prihajajoči zimi. ⁴⁷⁶

Pravilniki o urejanju deputatnega sistema za višje in visoke uradnike, kot so bili sreski načelniki in bani, ki so uživali brezplačna stanovanja, kurjavo in razsvetlavo, so pri kategoriji kurjava na prvem mestu vedno omenjali »pravico do drv«, šele nato je sledil dostavek, da se je smelo uradniku »namesto drv ali dela drv« dajati »tudi premog v količini, ki se ujema z nakupno vrednostjo teh drv«. ⁴⁷⁷ Od leta 1927 je bilo z uredbo o krajevnih in oblastnih šolskih odborih do deputatnega kuriva upravičeno tudi učiteljstvo. Ravno tako kot pri višjem uradništvu so tudi v primeru učiteljev kurjavo predstavljala drva, zanimiv pa je pristavek, da so se smela nadomeščati s »sorazmerno količino premoga« glede

⁴⁷¹ *Sejni zapisniki*, 2. del, str. 81.

⁴⁷² Prav tam, str. 259.

⁴⁷³ Prav tam, str. 357.

⁴⁷⁴ *Sejni zapisniki*, 3. del, str. 13.

⁴⁷⁵ Prav tam, str. 30.

⁴⁷⁶ Prav tam., str. 292.

⁴⁷⁷ *Učiteljski tovariš*, 30. 12. 1929, št. 20, str. 2 (za sreske načelnike), str. 3 (za bane).

na krajevne razmere,⁴⁷⁸ kar je najverjetneje letelo na šole v premogovniških in industrijskih krajih. Z lesom se je potemtakem kurilo tako v uradih kot tudi v uradniških domovih (kjer se je les verjetno uporabljal tudi za kuhanje). Toda podatek, da so po koncu prve svetovne vojne med odjemalce velenjskega rudnika spadali uradi,⁴⁷⁹ priča o tem, da se je v teh prostorih kurilo tudi s premogom. Pa tudi v uradniških domovih se je (najverjetneje kot dopolnilo lesu) uporabljal premog, kot je mogoče sklepati iz poročila poverjenika za javna dela, »da je uradništvo poverjenišva za javna dela oziroma gradbene direkcije naročilo skupaj okroglo 10 vagonov premoga«. Ker uradniki pošiljke niso mogli plačati takoj, kot je to zahteval oddelek za razdeljevanje premoga, je znesek pokrtil oddelek za premog in uradnikom dovolil, da dolg odplačajo v petih mesečnih obrokih.⁴⁸⁰ V ugodnejšem položaju kot uradništvo, ki je moralo za kurjavo plačevati iz svojega žepa, so bili uradniki, zaposleni neposredno pri državnih rudnikih, saj so bili (podobno kot delavstvo v revirjih) deležni ugodnosti deputatnega premoga (premog so torej prejeli kot del plačila), kar je pri drugem uradništvu vzbujalo zavist. O tem se je mogoče prepričati iz prošnje uslužbencev osrednjega urada državnih montanističnih obratov v Ljubljani, naslovljene na deželno vladu, v kateri so prosili, »da se jim dovoli primerna količina premoga iz državnega premogovnika v Zabukovci brezplačno ali pa vsaj po znižani ceni«, in prošnjo opravičili »s tem, da dobivajo tudi uslužbenci pri obratih zadostne deputate premoga«. Kljub temu je vlada prošnjo odklonila z obrazložitvijo, da je treba varovati načelo, da so omenjene ugodnosti deležni zgolj oni uslužbenci državnih premogovnikov, »ki imajo opravila neposredno pri obratu«.⁴⁸¹ Kmalu zatem je iz istih razlogov vlada zavrnila še prošnjo »delavstva državne cinkarne v Celju, da se mu dovolijo gotovi deputati premoga«.⁴⁸² Zanimivo je, da navadni delavci v državnem rudniku Velenje, verjetno zaradi kalorične šibkosti lignita, za ogrevanje niso prejeli rude, temveč odpadni jamski les; z jalovišča so »na sekiri« vsak dan po šihlu domov odnašali »puklež – to so bili trije ali štirje leseni kloci – napol prežagane, polomljene stojke in si tako počasi pripravljali drva za zimo«. Odpuščeni rudarji so se morali znajti drugače – družinski očetje so drva in suhljad nabirali v gozdu, njihovi potomci pa so vsak dan na jalovišču nabirali iz jame deponirana premog in les. Ker so les odnesli že zaposleni rudarji, so se morali nabiralci zadovoljiti predvsem s premogom.⁴⁸³ Kljub kakovostnejšemu premogu so tudi v rudniku Zabukovica delavska bivališča, natančneje dom za purše, ogrevali z drvi, ki so jih

478 *Učiteljski tovariš*, 22. 9. 1927, št. 10, str. 1.

479 *Sejni zapisniki*, 2. del, str. 414.

480 *Sejni zapisniki*, 3. del, str. 124.

481 Prav tam., str. 319.

482 Prav tam., str. 341.

483 Črno-zlati spomini, str. 39.

za kurjavo nasekale čistilke;⁴⁸⁴ v pisarnah so kurili predvsem s premogom, pa tudi z drvi.⁴⁸⁵ V središču slovenskega premogovništva, v zasavskih revirjih, so rudarji tako kot njihovi velenjski tovariši za ogrevanje kot deputat dobivali odpadni jamski les, a tudi premog.⁴⁸⁶

Deputatno kurivo, tj. kurivo, ki so ga zaposleni od delodajalca prejeli kot del plačila, je bila v obravnavanem času precej razširjena in uveljavljena praksa zalaganja delavskih in nameščenskih slojev z materijo, potrebno za ogrevanje in kuho. Pomen tega sistema dokazujejo statistični podatki: anketa 362 rodbin, izvedena leta 1938, je pokazala, da so družine za kurjavo mesečno dale povprečno 4,75 odstotka zaslužka; raziskava iz leta 1928 je dala podoben rezultat – 5 odstotkov mesečnega zaslužka. Raziskovalci so »ta nizka povprečja« pripisali dejstvu, da je »dobival del anketiranih rodbin kurivo zastonj, ali pa po zelo znižanih cenah. Rodbina, ki kupuje v mestu kurivo, mora izdati zanj vsaj 7 odstotkov delavskih in nameščenskih mezd.«⁴⁸⁷ Filip Uratnik navaja, da so »velike kategorije delavstva« v Sloveniji dobivale »kurivo ali povsem brezplačno ali pa po zelo znižanih cenah. Sem spadajo predvsem rudarji in delavci v šumsko-žagarski stroki. Pa tudi nekatere večje industrije dajejo delavcem kurivo po nižjih režijskih cenah. Poleg tega je treba upoštevati, da kupuje delavstvo, ki stanuje na deželi, drva često že v gozdu v polizdelanem stanju.«⁴⁸⁸ Navedbe je avtor podprl s tabelo, ki prikazuje letno potrošnjo kuriva pri anketiranih gospodinjah.⁴⁸⁹ Deputate kuriva, ki so jih anketiranci – vsi pripadniki delavskega sloja – prejeli, je mogoče razvrstiti v tri skupine: v prvo so spadala gospodinjstva, ki so kot kurivo prejela zgolj les, v drugo ona, ki so prejela zgolj premog, in v tretjo ona, ki so prejela obe vrsti kuriva. Upoštevaje dejstvo, da so apneniški delavci in del rudarjev prejeli le tri tone premoga na leto, je mogoče domnevati, da so potrebe po kurjavi zadovoljevali z nakupi drv ali premoga na prostem trgu.

484 Hercog, Hribar, Veber, *Delavke knapovke*, str. 26.

485 Prav tam, str. 92.

486 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 118. Pravila razdeljevanja deputatnega premoga in lesa je vodstvo družbe natančno določilo: »/.../ tri tone kockovca in tri tone orehovca letno so dobili poročeni delavci 1. kategorije; 1,5 ton kockovca in 1,5 ton orehovca letno so dobili poročeni delavci 2. kategorije, če so bili zaposleni vsaj 8 let pri družbi; 1,5 ton orehovca in 1,5 ton kockovca letno so dobili tisti poročeni delavci, ki so bili zaposleni vsaj osem let pri družbi; 1 tono kockovca in 1 tono orehovca so dobili vsi delavci v skupnem rudniškem stanovanju.

Drva, ki so jih pridobivali iz jame, so po razpoložljivih količinah pri posameznih rudnikih enakomerno razdelili vsem delavcem, ki so imeli pravico do deputatnega premoga.« Posebno kategorijo so predstavljale »pri družbi zaposlene ženske, ki so vodile skupno gospodinjstvo z otroki ali starši«; le-te so »imely pravico do največ dveh vozičkov premoga po znižani ceni«. Druga posebna kategorija so bili »upokojenci, katerih sinovi so bili zaposleni pri rudniku, a niso imeli pravice do deputatnega premoga«, in so bili ravno tako kot ženske upravičeni do dveh vozičkov premoga po znižani ceni. Prav tam, str. 153.

487 Uratnik, *Odlomki*, str. 275.

488 Prav tam, str. 276.

489 Prav tam.

Vsekakor je iz tabele razvidna prevlada drv, saj so tri skupine anketirancev prejemale zgolj drva, tri oboje, pri čemer je bila količina drv v vseh primerih večja od slovenskega povprečja (ki ga navaja Uratnik) in obenem od količine prejetega premoga, medtem ko sta le dve kategoriji prejemale zgolj premog (obe sta bili najverjetneje zaposleni pri TPD). Omeniti velja, da so tudi vsi navedeni deputati premoga presegali povprečno slovensko porabo, pri čemer so še zlasti izstopali rudarji. Skratka, že iz majhnega vzorca populacije je razvidno, da je kot kurjava prevladoval les in da je bil premog – razen pri delavstvu, zaposlenem pri največjem slovenskem proizvajalcu te rude – zlasti dopolnilno kurivo. Povrh vsega omenjeni vzorec ni bil reprezentativen za celotno slovensko populacijo, ki je bila predvsem kmečka. Ravno tako ni zajel uradniškega sloja, a na srečo je za slednjega, kot je razvidno iz predhodnih vrstic, v virih na voljo kar nekaj podatkovnih drobcev, ki omogočajo delni vpogled v potrošne navade pripadnikov tega sloja.

Vpogled v deputatni sistem preskrbe s kurjavo na mikrozgodovinski ravni ponuja študija o socialnih razmerah v Prevaljah, ki so bile do konca 19. stoletja pomembno središče železarske industrije, k razcvetu katere je pripomogel tudi rudnik rjavega premoga Leše, a so se v medvojnem času, ki ga omenjena študija obravnava, že spremenile iz kraja s cvetočo v kraj s propadajočo premogovno in čez mejo odseljeno železarsko industrijo, ujet v dolgotrajno recesijo. V Prevaljah je bilo v 20. letih 20. stoletja delovno aktivnih še okoli 500 rudarjev (»in drugega delavstva«).⁴⁹⁰ Uradniki rudnika rjavega premoga Leše so imeli pravico do »kuriva z dovozom (do 10 stotov⁴⁹¹ premoga mesečno)«, s katerim so ogrevali stanovanja, ki jim jih je ravno tako priskrbelo podjetje. Tudi uradniki, zaposleni v tovarni celuloze, so imeli »prosto stanovanje in kurivo«. V manj ugodnem položaju so bili državni nameščenci, ki so morali z osebnimi dohodki plačevati tako stanovanja kot tudi kurivo.⁴⁹² Pri premogovniku zaposleni pazniki, ki so spadali v višjo kategorijo delavstva, so bili deležni enakih ugodnosti kot nameščenci, saj so imeli »prosto stanovanje in kurivo, ki se jim dostavlja na dom«.⁴⁹³ Navadnim rudarjem so pripadali naslednji deputati: »prosto stanovanje, premoga pozimi mesečno 4,5 stotov, poleti pa 3 stote in drv $\frac{1}{2}$ m³ vsak mesec. Kurivo morajo zvoziti sami domov.«⁴⁹⁴ Uradništvo pri rudniku je torej prejemale tono premoga na mesec, delavstvo pa nekaj manj kot pol tone, kar omogoča sklep, da je uradništvo za kurjavo in najverjetneje tudi za kuho uporabljalo le premog, medtem ko so morali delavci uporabo premoga kombinirati z drvimi. Ne glede na to so bili lažji

490 Doberšek, *Vpliv*, str. 21.

491 stot = 100 kg.

492 Doberšek, *Vpliv*, str. 34.

493 Prav tam, str. 37.

494 Prav tam, str. 38.

rudarji s kurjavo dobro založeni, kajti Doberšek poroča, da »spi deca premogarjev navadno v dobro zakurjenih sobah, ko nastopi hladno vreme«. ⁴⁹⁵

Zdi se, da so bili v svojem lokalnem okolju med pripadniki nižjih slojev rudarji glede uporabe premoga za ogrevanje izjema, saj so njihovi sokrajani, delavci državne železnice, za kurjavo od delodajalca prejeli zgolj les, in sicer »neporabne železniške prage«. ⁴⁹⁶ Drugače je bilo v Ljubljani, kjer so si železniški delavci kurili tudi s premogom; tako je nabavljala zadruga uslužbencev Državnih železnic za zimo 1939/1940 svojim članom nabavila približno 800.000 kg premoga. ⁴⁹⁷ Podobno je vodstvo majhnega premogovniškega podjetja Belokrajina septembra 1941 v Ljubljano poročalo, da je izkopano rudo, med drugim, dobavljalo »železničarjem in drugim ustanovam za hišno kurjavo«, in podrobneje pojasnilo, da je šla »oddaja premoga debelejših vrst (...) v večini železniškim nameščencem in privatnikom, deloma tudi industriji in drugim ustanovam«. ⁴⁹⁸ Podobno kot v Lešah in v zasavskih premogovnikih je radij uporabe premoga tudi v železarski Beli Peči segal do zunanjih meja delavskega naselja, kot je mogoče razbrati iz dopisa podjetja, da so delovne prostore jeklarne in »stanovanja« (najverjetneje delavska ter nameščenska) pozimi ogrevali z »debelim premogom« (Grobkohle). ⁴⁹⁹ Med agrarnim prebivalstvom so bili v sistem deputatne oskrbe s kurivom vključeni viničarji: na leto je štajerska viničarska rodbina prejela 15 kubičnih metrov drv v vrednosti 375 dinarjev, tj. 25 din za kilogram po sistemu »lastno spravlanje«. ⁵⁰⁰

Ravnokar navedeni podatek o uporabi lesa za kurjavo pri viničarjih je eden od pičlih konkretnih dokazov, ki mi jih je uspelo najti v zgodovinskih virih, dokazov, ki govorijo v prid tezi, da se je v obravnavanem obdobju na podeželju kurilo in kuhalo predvsem z drvi. V pisanih sodobnikov pogosto implicitno prisotno trditev, da se je na podeželju kurilo predvsem (ali bolje zgolj) z lesom, eksplicitno potrjuje zlasti pisanje etnologa Rajka Ložarja, ki razpravo Ljudska kurjava in razsvetljava začne z naslednjimi besedami: »Običajno gorivo v naših podeželskih gospodinjstvih je les. Hrano kuhajo z drvmi, kadar pa pripravljajo peč za peko kruha, zakurijo ‚grmado‘ z butarami.« Zimsko ogrevanje je zahtevalo razvoj posebne tehnike: »Pozimi, ko je treba ‚hišo‘ [tj. glavni prostor v kmečki hiši] stalno segrevati, vzdržujejo ogenj v peči s tem, da nakladajo nanj velika polena, grče in šture, ki potem počasi dogorevajo.« ⁵⁰¹ Ložarjevo pričevanje dobro dopolnjuje

495 Prav tam, str. 73.

496 Prav tam, str. 39.

497 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, 6. 8. 1941.

498 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 16.283, 11. 9. 1941.

499 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 7840, 2. 10. 1918.

500 Uratnik, *Poljedelsko delavstvo*, str. 84.

501 Ložar, *Ljudska kurjava*, str. 108. Starejšo in lokalno omejeno vrsto kuriva je predstavljala šota:

»Drugo gorivo, znano v naših krajih, je šota, ki je bila zlasti v rabi na Ljubljanskem Barju in v okolici.

Milko Brezigar, ki je bil priča trdni zakoreninjenosti in nespremenljivosti navad glede uporabe kurjave na podeželju v obravnavanem obdobju; za čas pred prvo svetovno vojno (in med njo) je namreč v njegovem Osnutku slovenskega narodnega gospodarstva mogoče prebrati tole: »Pri nas pa se porabi manj premoga kakor povprečno v celi Avstriji.« Poleg manj razvite industrije je razlog za to videl tudi v razširjenosti uporabe drv za kurjavo: »V drugih deželah se kuri ne le v mestu, ampak tudi po deželi vsaj deloma s premogom, medtem ko se rabi za kurivo, posebno na Kranjskem, skoro izključno les.«⁵⁰²

Pri dokazovanju pravilnosti Uratnikove trditve, da se je na podeželju porabilo manj kurjave kot v urbanih naseljih, se je mogoče opirati le na posredne in anekdotične dokaze; prvega od njih nudi ponuja študija Josipa Jurančiča *Iz šole za narod*, ki opisuje življenjske razmere v revni, hribovski občini Remšnik sredi 20. let 20. stoletja. Študija potrjuje, da se je na podeželju kurilo predvsem z lesom, kajti osnovno šolo, na kateri je bil avtor zaposlen, so ogrevali izključno z lesom.⁵⁰³ Obenem je avtor jasno zatrdil, da je kmečkemu prebivalstvu primanjkovalo lesa, »ki ga nimajo niti dovolj za kurjavo«,⁵⁰⁴ kljub dejstvu, da je bilo gozdarstvo najpomembnejša gospodarska dejavnost v, za velikopoteznejše poljedelstvo neprimerni, občini. Toda mali gozdni posestniki so proizvajali tehnični les in drva za trg, in torej les uporabljali kot sredstvo za pridobitev gotovine, brez katere niso mogli shajati. Zaradi take gospodarske usmeritve, ki je povzročala pomanjkanje kurjave, so v kmečkih domovih mraz preganjali kar s toplotno energijo človeških teles; tako so otroke k sebi v posteljo »posebno radi« jemali »stari ljudje, da jih deca pozimi greje«.⁵⁰⁵

Na neekonomično izrabo kuriva, ki je morda vplivala na pomanjkanje trdega kuriva v podeželskih gospodinjstvih, je opozarjal Ivo Pirc, zdravnik in strokovnjak za higieno, ko je v svojem odmevnem spisu *Asanacija naselja* navedel tole napako, ki so jo kmetje delali pri ogrevanju svojih domov: »neenakomerno kurjenje v zimskem času, segrevanje ob plamenih pri ognjišču, tako da peče v prsa, istočasno pa zebe v hrbet«, ki se mu je pridruževalo »prehudo in prehitro izmenjavanje vročine in mraza v zimskem času«.⁵⁰⁶ Zapis dopušča domnevo, da so se v nekaterih kmečkih gospodinjstvih celo v zimskem času ogrevali zgolj ob nezavarovanem ognju; tovrstna ognjišča so se praviloma nahajala v kuhinji

V Krakovem so v marsikaterem gospodinjstvu še pred 20 leti kurili s šoto, pa tudi za peko kruha ž njo peč segrevali in sedaj, ko je stiska za gorivo, se zopet množe poročila o njeni uporabi. S šoto so kurili tudi na Pohorju, vendar ker je vsebovala preveč lesa, ni imela iste vrednosti kot ljubljanska.«
Prav tam.

502 Brezigar, *Osnutek*, str. 99.

503 Jurančič, *Iz šole*, str. 84.

504 Prav tam, str. 14.

505 Prav tam, str. 18.

506 Pirc, *Asanacija*, str. 28.

in so jih uporabljali za kuhanje. Nekateri kmetje pa so morali varčevati celo z drvni za kuhanje; tako so prebivalci prekmurske vasi Turnišče raziskovalcem Higienškega zavoda v Ljubljani leta 1936 zaupali, da »kuhajo dvakrat dnevno, nekaj radi pomanjkanja živil, precej pa tudi radi štednje drv«. ⁵⁰⁷ Podobno je bilo v Vanči vasi, kjer so poleti kuhali enkrat ali dvakrat dnevno s pojasnilom, »da ni časa in drv«, medtem ko so pozimi kuhali trikrat na dan. ⁵⁰⁸ Tisti kmečki domovi, ki so imeli dovolj kuriva za ogrevanje dnevnega prostora, v katerem se je nahajala krušna peč, so les prav tako uporabljali neekonomično, saj so bili njihovi dnevni prostori pogosto prevroči.: »Pri nas daje velika kmečka peč preveč toplote, soba je preveč segreta, ravno tako ljudje v njej«, ki so »tudi pozimi« težko prenašali »visoko toploto«, ki je bila posledica nesorazmerja med velikostjo peči in sobe, v kateri se je nahajala. ⁵⁰⁹ Iz raziskave vasi Drašiči v Beli krajini, ki jo je v 30. letih izvedel geograf Marko Šuklje, ⁵¹⁰ je razvidno, da majhni gozdni posestniki niso mogli kriti vseh potreb po kurivu in so morali drva dokupovati; tako je imel Martin Pečarič iz Drašičev v lasti posestvo v obsegu 4 hektarjev (spadal je torej v kategorijo malega kmeta), ⁵¹¹ od katerih so 2 hektarja obsegale njive, 16 arov vinograd, preostanek pa gozd in travniki. 7-članska rodbina je od 5978 dinarjev letnih izdatkov 250 dinarjev namenila za nakup drv. ⁵¹² Vzroke za pomanjkanje drv v kmečkih gospodinjstvih je najverjetneje treba iskati v posestni strukturi slovenskih gozdov in pomanjkanju gotovine med kmetstvom, ki je slednjega prisililo v tržno plasiranje lesa.

Kot je nakazal že Uratnikov citat, je bil eden od pomembnih dejavnikov, ki je prispeval k temu, da se je v mestih porabilo več premoga, prisotnost številnih javnih ustanov v urbanih okoljih. Kot pričajo ohranjeni podatki, so le-te uporabljale razmeroma velike količine premoga; Bolnica Kandija pri Novem mestu je tako npr. aprila 1919 porabila 20 ton trboveljskega premoga na mesec, dvakrat več kot podjetje Peter Kozina, Tržič, in isto količino kot ljubljanska tovarna Kolinska; tamkajšnja Ženska javna bolnica je porabila 10 ton mesečno. V Arhivu republike Slovenije so ohranjeni zanimivi dokumenti, ki so nastali v obdobju državnega nadzora nad proizvodnjo in razdeljevanjem premoga v času po prvi svetovni vojni, t. i. razdelilni načrti, ki so se ohranili za slovensko

⁵⁰⁷ Pirc, *Prehrana*, str. 90.

⁵⁰⁸ Prav tam, str. 91.

⁵⁰⁹ Pirc, *Asanacija*, str. 39.

⁵¹⁰ V okviru diplomske naloge *Gospodarska in socialna struktura Drašič v Beli krajini, 1937. Šarf, Domovi*, str. 10.

⁵¹¹ Po kategorizaciji relevantni za vas Drašiče. Prav tam, str. 32.

⁵¹² Pirc, *Prehrana*, str. 86. Drva so bila med srednje visokimi izdatki družine: z Za obleko in obutev so letno zapravili 1500, za pšenico 750, za cigarete 700, za prašiča 500, za meso 340, za vrečo moke 270, za žeganja in zabave 250, za krmo 250, za petrolej in vžigalice 200, za priboljške ob boleznih 200, za davek 198, za 60 kg soli 180, za 30 kg galice 180, za milo 100, za šolske potrebščine 80 in za revijo Domoljub 30 dinarjev na leto. Prav tam.

Štajersko⁵¹³ in Kranjsko. Na podlagi dostopnih podatkov je mogoče zaključiti, da je bil s 30 tonami velenjskega premoga dnevno in 300 tonami zagorskega mesečno, Mestni magistrat Ljubljana v tistem času največji porabnik premoga med javnimi ustanovami. Na splošno so bile zaradi razvite šolsko-vojaško-upravno-zdravstvene mestne infrastrukture, ustanove s sedežem v Ljubljani in okolici velike porabnice in naročnice premoga.⁵¹⁴ Za manjše občine so premog nabavljali in razpečevali različni zasebni posredniki – trgovci; ustanove v Kočevju in njegovi okolici je preskrboval bližnji rudnik.⁵¹⁵ Arhivsko gradivo posredno omogoča zaključek, da je postal premog priljubljena in široko razširjena vrsta trdega kuriva »za kurjenje javnih poslopij« že v času pred prvo svetovno vojno,⁵¹⁶ niso pa na voljo podatki, kakšno vlogo so pri tem igrala drva, četudi zgoraj citirani primeri naročil drv, ki jih je z namenom ogrevanja uradov naredila Deželna vlada za Slovenijo, omogočajo zaključek, da so se javne ustanove ogrevale s kombinacijo obeh vrst trdih goriv.

Poseben tip porabe v Sloveniji nakopanega rjavega premoga predstavlja njegova uporaba za ustvarjanje plina v plinarnah ali železarnah. Za to dejavnost je v poštev prihajal predvsem mineral iz rudnika Laško, ki je bil del rudniškega kompleksa TPD. Zaradi nizkega odstotka žvepla in pepela je imel laški premog prednost pred ostalimi rjavimi premogi Slovenije, »delno celo Jugoslavije«, zaradi česar so ga uporabljali zlasti »za proizvodnjo plina v generatorjih železarn, ker je pri dobrem uplinjanju izločil plin z nizkim odstotkom žvepla«.⁵¹⁷ Premog TPD je bil, če je verjeti poslanici Zveze industrijcev iz leta 1919, za slovenske mestne plinarne⁵¹⁸ in

513 Neki drug razdelilni načrt iz istega obdobja prinaša podatek, da so na slovenskem Štajerskem premog, med drugim, za ogrevanje in kuho uporabljale naslednje ustanove in zavodi: Mestna klavnica, Maribor (60 ton mesečno), Javna bolnica, Maribor (30 ton mesečno), Jetnišnica Maribor (10 ton mesečno), Kaznilnica Maribor (70 ton mesečno), Občina Rogatec-trg (10 ton mesečno), Zdravilišče Rogaška Slatina (110 ton mesečno), Mestni vodovod Maribor (20 ton mesečno), Gospodarsko poslovna zadruga civilnih državnih uslužbencev, Šmarje pri Jelšah (10 ton mesečno), Okrajni gozdarski urad, Ljutomer (15 ton mesečno). ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941.

514 Med njimi so bile Gimnazija Št. Vid pri Ljubljani (30 ton mesečno), Deželna blaznica, Studenec (40 ton mesečno), Vojaško oskrbovališče, Ljubljana (180 ton mesečno), Vojaška pralnica Vevče (80 ton mesečno), Prva jugoslovanska vojaška bolnica, Ljubljana (40 ton mesečno), Garnizijska bolnica, Ljubljana (40 ton mesečno), Marjanišče, sirotišnica na Spodnjih Poljanah (30 ton mesečno), Pehotna vojašnica (80 ton mesečno), Gluhonemnica, Ljubljana (10 ton mesečno), Višje deželno sodišče, Ljubljana (40 ton mesečno), Prisilna delavnica, Ljubljana (20 ton mesečno), Deželna bolnica, Ljubljana (5 ton mesečno), Hiralnica Sv. Jožefa, Ljubljana (15 ton mesečno) itd. Prav tam.

515 Med tamkajšnjimi naročniki so bili: Mestni vodovod Kočevje (5 ton mesečno), Okrajno sodišče Kočevje (3 tone mesečno), Otroški vrtec Kočevje (2 toni mesečno), Državna gimnazija Kočevje (6 ton mesečno), Ljudska šola Kočevje (2 toni mesečno), Boletni urad, Stara Cerkev (0,7 tone mesečno), Marijin dom, Kočevje (10 ton mesečno), itd. Prav tam.

516 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, 4215, 13. 10. 1915.

517 Pikel, *Rudnik Laško*, str. 72.

518 Iz razdelilnega načrta rudnika Trbovlje, dela rudniškega kompleksa TPD torej, za april 1919 je razbrati, da je javno podjetje Mestna plinarina, Ljubljana, dnevno dobivalo 15 ton premoga. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941.

elektrarne⁵¹⁹ velikega pomena, kajti po navedbah podjetnikov so mestne uprave meščanom zaradi povojne stiske s premogom odrekale »luč in kurjavo« in jih »obsojale na mraz in temno zimo«. ⁵²⁰ Vendar pa slovenski rjavi premog plinarnam, med katerimi so bile najprominentnejše Mestne plinarne Ljubljana, Maribor in Celje, ⁵²¹ ni zadostoval in za svoje obratovanje so potrebovale tudi črni premog in koks iz tujine, ki se je ob koncu prve svetovne uvažal iz Čehoslovaške republike, natančneje iz moravsko-ostravskega premogovnega bazena. ⁵²²

VPLIV PREMGOVNIŠTVA NA NARAVNO OKOLJE

Kot vsaka druga industrijska dejavnost, ki se je intenzivno izvajala na omejenem prostoru, je tudi premogovništvo negativno vplivalo na naravno okolje. Iz pičlih virov, na katere sem naletel med raziskavo, je mogoče zaključiti dvoje; prvič: bolj problematično kot onesnaževanje zraka je bilo onesnaževanje vodotokov, in drugič: stanje se je s časom izboljšalo. Prve odmevnejše pritožbe zaradi onesnaževanja reke Save so iz leta 1913, torej leta največje premogovniške konjunktore pred izbruhom prve svetovne vojne. Oktobra omenjenega leta je kranjski Deželni zbor soglasno sprejel nujni predlog poslancev Frana Povšeta, dr. Evgena Lampeta »in tovarišev«, tj. poslancev dolenjskih občin, ki so mejile na Štajersko, »v zadevi onesnaževanja Save po tovarnah in premogovnikih«. Akcijo so poslanci začeli zaradi pritožb ob reki bivajočega kmečkega prebivalstva. Kljub temu, da so, po pričevanjih sodobnikov, odplake iz zasavskega industrijskega kompleksa vodo onesnaževale že mnoga leta, je bila v letih tik pred prvo svetovno vojno dosežena kritična točka, ko so deželni oblastniki spoznali, da je nekaj treba storiti: »Že več let se opaza, da se voda v Savi, osobito v progi od Zagorja, Trbovelj naprej zelo onesnažuje. Ker so od kmetovalcev, prebivajočih ob tej vodi, se množile pritožbe, da ne morejo rabiti vode tudi za napajanje živine, da pešajo travniki v rasti, združile so se c. kr. kmetijske družbe štajerska in kranjska s kr. vlado hrvaške, da po svojih delegatih, izvedencih preiščejo Savo v progi pod navedenimi tovarnami in premogovniki in doženejo, v koliko so utemeljene vedno ponavljajoče se pritožbe kmetovalcev in ribiških društev.«

Ugotovitve na teren poslane komisije so bile porazne: »Ta ogled se je vršil te dni in dognal, da je voda Save tako onesnažena, da, v stanju, v kakršnem je, ni več sposobna za gospodarsko in tehniško porabo, ter da povzroča poleg tega tudi prav posebno vidno škodo na kmetijskih kulturah ob bregovih. Ker

519 Iz v prejšnji opombi omenjenega razdelilnega načrta je razbrati, da je javno podjetje Mestna elektrarna in vodovod, Ljubljana, dnevno dobivalo 10 t rjavega premoga. Prav tam.

520 *Narodnogospodarski vestnik*, 5. 10. 1919, št. 12, Premog in naša industrija, str. 108.

521 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 18.246, ex 1940.

522 Prav tam, str. 109.

je vsled tega dejstva prav posebno prizadeto kmetijstvo in trpi tudi obrt in celo zdravstvo ob Savi ležečih krajev, je jasno, da se tem razmeram nadaljnega onesnaženja Save stori brez odlašanja konec.«⁵²³ V ta namen so se oblasti, ki so pri raziskavi sodelovala, odločila storiti vse potrebno za preprečitev nadaljnega uničevanja naravnega okolja: »(...) bo kr. hrvaška vlada podvzela v tej zadevi posebno odločne korake v obrambo pravic hrvatskega ljudstva, ki prebiva ob Savi. Tudi občine dežele Štajerske, ob bregu Save ležeče, so se odločile pridružiti se protestu in zahtevi, da javne oblasti takoj vse odrede, da se to onesnaženje vode prepreči.« Najbolj prizadete so bile kranjske občine, ki so ležale ob Savi (Zagorje, Radeče, Boštanj, Krško, Leskovec in Jesenice na Dolenjskem), a voda je bila še na Hrvaškem »za rabo nezdrava in za napajanje nerabna«. Deželnemu odboru so poslanci naročili, da se obrne na dunajsko vlado s prošnjo, »da takoj vse odredi kar je potrebno, da se onesnaženje Save v bodoče prepreči in prebivalstvu zagotovi obramba njegovega gospodarstva«. Onesnaževanje z odplakami je najbolj prizadelo kmečko prebivalstvo: »Že nekaj časa so se pritoževali kmetovalci osobito s štajerske strani o onesnaženju Save in so naprosili c. kr. kmetijsko družbo štajersko, da bi ona kaj storila v obrambo njihovih pravic, ker imajo veliko škodo onesnaženja Save, katere ne morejo rabiti za napajanje živine, in ker imajo veliko škodo, kadar voda preplavlja travnike, ker se trava na rasti ne more razvijati«. V njihovem imenu je akcijo proti onesnaževanju začel Fran Povše: »Ko sem jaz kot član in zastopnik dežele Kranjske v državnem kmetijskem svetu stavil samostojni predlog in prosil, da kmetijsko ministrstvo obrne svojo pozornost na škodo, ki se dela kmetijstvu in gozdarstvu po tovarnah, bodisi vsled onesnaženja vode, bodisi vsled izhlapevanja pare, obrnila se je c. kr. kmetijska družba štajerska na c. kr. kmetijsko družbo kranjsko, da skupno postopamo v obrambo kmetovalcev na Štajerskem in Kranjskem. Te akcije se je udeležila tudi zemaljska vlada za Hrvaško in Slavonijo v Zagrebu, in tako se je zgodilo, da si je 2. in 3. oktobra ogledala onesnaženje Save posebna komisija s tem, da se je v čolnih vozila od Sevnice do Zagreba. Te komisije se je udeležil jako spreten kemik dr. Hinter, ravnatelj kmetijsko-kemiškega preizkuševališča v Gradcu, in ker se jaz nisem mogel udeležiti komisije zaradi delovanja našega deželnega zbora, sem prosil inženirja kemije gospoda Turka, da je zastopal našo kmetijsko družbo. Ravno tako je kmetijsko društvo odposlalo svojega zastopnika vseučiliškega docenta, ki je dognal veliko škodo, ki se godi vsled onečiščenja. Našli so, ko so se vozili proti Brežicam, več čolnarjev, ki so lovili premog. Na vprašanje, če to večkrat store, so rekli, da to delajo skoro vsak dan, in da nekateri dan nalove po 6 stotov premoga. (Poslanec – Dr. Lampe: ‚Saj to je dobro!‘) Zanje je to dobro, ampak za kmetovalce ne, ker to so odpadki iz premogovnika. Torej pod Brežicami je popolnoma nehala

523 Obravnave od 23. in 24. 7. 1912 in od 24. 9. do 10. 10. 1913, 48. zvezek, Ljubljana 1913, str. 733.

rasti trava, in tudi drugod ljudje, ki pijejo to vodo, veliko trpe v zdravstvenem oziru. Prizadeti so tukaj vsi interesi in zato se je združila kmetijska družba štajerska s kmetijsko družbo kranjsko in hrvaško vlado v to, da se branijo interesi prebivalstva, ki živi ob Savi. Zaradi tega mislim, da je opravičen ta nujni predlog, ki meri na to, da tudi deželni zbor kranjski, ki ima čuvati interese produktivnih stanov, povzdigne svoj glas zahtevajoč, da vlada vse stori, da se to onesnaženje docela odpravi in omogoči pravilna kultura.«⁵²⁴

Februarja 1914 je poslanec Julij Mazelle, predstavnik volilnega okraja Novo mesto-Višnja Gora-Črnomelj-Kostanjevica-Krško-Ribnica, skupaj s tovariši na deželnega glavarja Ivana Šušteršiča naslovil interpelacijo »radi onesnaženja Save od Zagorja naprej«. Dokument je zanimiv zato, ker poudari prispevek cvetoče industrijske proizvodnje apna, cementa in kemičnih tovarn, ki jih je imela v svojih rokah TPD, pri onesnaževanju, sicer pa je pojasnilo vzrokov za interpelacijo zaradi silnosti in plastičnosti njegovih apokaliptičnih podob vredno navesti (skoraj) v celoti: »Kakor je splošno znano, priteče Sava do Zagorja kristalno čista ter se v njej še nahajajo dobre vrste rib, se more v njej kopati, itd. V Zagorju pa že priteče v Savo popolnoma črna Medija, ki vsebuje različne odpadke, pripeljane od premogovnika trboveljske premogokopne družbe v Zagorju, od apnenic te premogokopne družbe in nekaterih zasebnikov. Od pralnice premoga se zmeče vsakih dvanajst ur najmanj 30 do 40 vozov (huntov)⁵²⁵ ali 60 do 80 vozov na dan v Savo. Vrhu tega pa ima premogokopna družba sama devet apnenic, Mihelčič dve in še drugi zasebniki nekaj. V vsaki apnenici zgori vsakih štirinajst dni do tri tedne ena peč in od vsake peči gresta najmanj dva voza (hunta) nesnage in smeti v Savo, tako da se zmeče v njo⁵²⁶ samo iz apnenic vsake štirinajst dni do 24 huntov nesnage. Že od Zagorja naprej postane vodovje Save radi tega umazano in nezdravo. Največ nesnage pride pa v Savo iz Trbovelj. Vsakih dvanajst ur se spušča najmanj 70 do 80 huntov odpadkov iz rudnika v Savo, tedaj na dan 140 do 160 huntov! Vrhu tega pa pridejo v poštev tudi odpadki iz cementne tovarne, kjer se zmeče vsak teden tudi najmanj 15 vozov nesnage v Savo. Od Trbovelj naprej teče Sava skoraj že popolnoma črna proti Hrastniku. V Hrastniku zmeče trboveljska premogokopna družba prilično enako nesnago v Savo kakor v Zagorju, to je 70 do 80 huntov na 24 ur. Najgršo nesnago pa spušča kemična tovarna v Hrastniku v Savo. Z odpadki iz te tovarne se voda v Savi popolnoma okuži, da ne more živeti na daleč nobena riba v savski vodi, ter da savske vode še pri Krškem in Brežicah živina ne pije. Vrhu tega pa se meče iz treh Rüklovih apnenic vsakih štirinajst dni najmanj 6 huntov odpadkov v Savo; tudi kemična tovarna ima svojo apnenico, iz

524 Prav tam, str. 734.

525 Hunt = ozkotirni rudniški voziček za prevažanje tovora, zlasti premoga.

526 Obravnave od dne 5. 2. do 3. 3. 1914, 49. zvezek, Ljubljana 1914, str. 44.

katere spuščajo odpadke v Savo. Nadalje zmečejo v Savo iz hrastniške steklarne vse odpadke. Končno pa gredo iz vseh treh velikih industrijelnih krajev Zagorja, Trbovelj in Hrastnika vse fekalije v Savo.«

Cena, ki sta jo za naglo industrializacijo plačevala prebivalstvo in narava v Zasavju, je bila torej zelo visoka. Od Zagorja naprej se je iz čiste alpske reke Sava spremenila v »črno maso onesnaženega vodovja, v katerem se nahaja vse polno strupenih snovi. Radi tega so zamrle v Savi od Zagorja do Hrastnika in daleč naprej vse ribe; voda je tako okužena, da je živali nočejo piti ter morajo kmetje pri tem, ko teče po savski dolini, goniti živino napajati na gorske potoke. Prati se ne da nobeno perilo, ker ga savska nesnaga le še bolj umaže. Vsi posavski kraji bi bili krasni letovišni kraji, ako bi bila Sava, ki dela sicer svojo dolino podobno renskimi krajem, toliko čista, da bi se moglo v njej kopati, ali se imelo veselje po njej voziti in jo gledati.«

Umazanija in strupi iz Zasavja so se po besedah poslanca Mazelleta z rečnim tokom širili daleč na Balkan: »Nesnaga Save sega noter do Zagreba. Po dolnjem Posavju, do Zagreba in Siska, se dobijo ubožni ljudje, ki zbirajo že iz Save premogov pesek, kar spričuje, v koliki množini ga pride še do te daljave, da se tako delo izplača. Nasledki nametavanja odpadkov premoga se poznajo do Belgrada.«⁵²⁷ Vzporedna, simbiotična ekonomija pobiranja v vodotokih plavajočega premoga se je začela že v Zasavju, v neposredni okolici premogovnikov: »Zaradi slabega čiščenja premoga so velike količine končale v Mediji in Savi. Za zbiranje tega premoga so bila potrebna posebna dovoljenja rudarskih oblasti.«⁵²⁸ Veliko je k povečani onesnaženosti prispevala nova, večja rudniška separacija, zgrajena ob reki: »Glede Trbovelj pride v poštev, da je trboveljska premogokopna družba šele pred kakimi štirimi do petimi leti napravila novo pralnico tik ob progi južne železnice in v veliko večji meri, kakor je bila napravljena stara pralnica v trboveljski dolini sami. Celjsko okrajno glavarstvo je dajalo seveda vedno vse koncesije, kakor bi bilo naravnost protivno interesu slovenskih krajev.« V zaključku tistega dela interpelacije, ki je bil posvečen uničujočim posledicam industrijskega onesnaževanja, so pisci poudarili škodo, ki jo zaradi brezobzirne industrije, ki je centre odločanja imela izven slovenskega etničnega ozemlja, trpijo slovenski kraji in njihovi prebivalci: »Celo Posavje trpi radi onesnaženja Save v higijeničnem in gospodarskem oziru silno škodo. Vsako leto utrpi celo Posavje radi tega ogromne tisoče škode, dočim pa premogokopna družba in druga industrijska podjetja pač izkoriščajo našo zemljo in jo bodo v 30 do 40 letih, kakor se sliši, tako izkoristili, da se bodo končale, pustile pa v uboštvo domače prebivalstvo s stotinami in tisoči revnih rodbin, ki so postale v teh krajih pristojne. Drobtinice od dobička

527 Obravnave od dne 5. 2. do 3. 3. 1914, 49. zvezek, Ljubljana 1914, str. 45.

528 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 111.

družbe, ki odpadejo na domače prebivalstvo, so le te, da živi v teh krajih več ljudi, pri čemer je pa upoštevati, da se dobavlja trgovsko blago za delavske konsume v največji množini iz tujih krajev. Ves dobiček ima le premogokopna družba. Pa brez tega ne bi se smelo ozirati toliko na industrijo v enem samem kraju, da bi smela ta brezprimerno večjo škodo povzročati celi savski dolini, kakor se dela koristi Zagorju, Trbovljam in Hrastniku, za katere kraje pa je ta korist od industrije z ozirom na le še kratko dobo, ko bodo še ti premogovniki obstajali, tako jako dvomljiva.«⁵²⁹ Na koncu govora je poslanec predlagal nekaj alternativ, ki bi vsaj malo omejile nemarno postopanje TPD s slovenskimi naravnimi bogastvi: »Vse odpadke, ki se zmečejo v Savo, bi industrijska podjetja lahko izvažala v za to nalašč napravljene greznice, ali v nekatere popolnoma neplodovite jarke in doline, ki so celo last trboveljskega premogokopa. Najmanj pa bi se lahko to storilo, da bi se ta nesnaga pred svojim odtokanjem v Savo vsaj malo očistila.« Toda glede prihodnje izvedbe navedenih razumnih zahtev ni dobro kazalo, saj se »kljub vsem tozadevnim urgencam (...) štajerske politične oblasti nikdar ne ganejo in očitno protežirajo industrijska podjetja.«⁵³⁰

Kot je mogoče sklepati iz odgovora tedanjega kranjskega deželnega glavarja Ivana Šušteršiča na vloženo interpelacijo, vse le ni bilo tako črno, saj je ta poudaril, da oblasti že nekaj mesecev skušajo doseči izvedbo ukrepov, ki bi zmanjšali onesnaževanje, pri čemer so se opirale tudi na široko podporo in zavzetost lokalnih skupnosti: »Ta zadeva je prišla pred deželni zbor že v zadnjem jesenskem zasedanju vsled nujnega predloga poslancev Povšeta, dr. Lampeta in tovarišev. Tudi deželnemu odboru direktno je došla obširno utemeljena vloga županstva Krško, sopodpisanega od obsavskih občin Sveti Križ, Radeče in Boštanj na Kranjskem ter Sevnica, Rajhenburg [danes Brestanica] in Videm na Štajerskem. S sklepom 10. oktobra 1913 je deželni zbor naročil deželnemu odboru, da se obrne na c. kr. vlado z nujno prošnjo, da takoj vse odredi kar je potrebno, da se onesnaženje Save v bodoče prepreči in prebivalstvu, osobito kmetijstvu, zagotovi obramba njegovega neoviranega gospodarstva. Izvršujoč ta sklep, je deželni odbor z dopisom 19. novembra 1913, št. 21.533, naprosil c. kr. deželno vlado za Kranjsko, da brez odloga in energično stori vse potrebne korake v smislu sklepa deželnega zbora ter spomenice omenjenih občin, ter da k komisionelnim ugotovitvam obstoječih nedostatkov in potrebnih odredb za njih odpravo povabi tudi kranjski deželni odbor. Do sedaj deželni odbor še ni prejel odgovora v tej zadevi. Prepisa svoje vloge na c. kr. deželno vlado je deželni odbor izročil tudi c. kr. namestništvu in deželnemu odboru v Gradcu z vabilom, da

529 Zgodovino izgradnje separacije prinaša Lebar: »Leta 1909 so začeli graditi železo-betonsko separacijo premoga.« Naslednje leto »so jo opremili z najmodernejšimi napravami in v juniju začeli s poizkusnim obratovanjem«. Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 107.

530 Obravnave od dne 5. 2. do 3. 3. 1914, 49. zvezek, Ljubljana 1914, str. 45.

se tudi odločno zavzameta za odpravo, oziroma preprečenje onesnaženja Save v interesu prizadetega prebivalstva štajerske dežele.«⁵³¹

Da so intervencije oblasti v resnici imele določen pozitiven učinek, je mogoče prebrati v monografiji Irene Lebar, čeprav avtorica pozitivne spremembe v smeri povečane skrbi za varovanje naravnega okolja umešča v čas pred zgoraj navedenimi akcijami, kar je mogoče razložiti ali s tem, da so bili ukrepi TPD nezadostni, ali pa tako, da se zgoraj predstavljeni izsledki in odkritja Irene Lebar ne ujemajo kronološko. V vsakem primeru tako iz mojega kot tudi njenega raziskovanja izhaja, da je bila nova, ob Savi zgrajena separacija tista, ki je sprožila kritično povečanje onesnaževanja. Tako je v delu Irene Lebar mogoče prebrati, da so se pritožbe »zaradi onesnaževanja Save« zaradi mokre separacije kar vrstile, zaradi česar je »kmetijsko ministrstvo že leta 1910 odredilo ogled. Posledica je bila, da so pri separaciji zgradili čistilni bazen, čez dve leti pa uredili še laboratorij za analiziranje premoga.«⁵³²

Kljub tehničnim izboljšavam in novim investicijam, je ostala problematika onesnaževanja prisotna in pereča skozi ves čas, ki ga razprava zajema. Leta 1938 je tako banska uprava na pobudo banovinskega turističnega sveta »odredila, da mora TPD izvršiti potrebna dela na Savi, v Laškem, Hudi Jami in Rajhenburgu, da se Sava ne bo več onečiščevala.«⁵³³ Toda navedenemu podatku navkljub se zdi, da je v medvojnem času zaradi izgradnje TE Trbovlje prišlo do resnično pomembne prelomnice glede zmanjšanja onesnaževanja voda. Termoelektrarno je TPD zgradila z namenom, da bi »premogovni prah«,⁵³⁴ velike količine katerega so bile stranski produkt separacije, porabila bolj ekonomično tako, da bi ga pokurila v elektrarni in z njim »ne bi več onečiščala Save«. ⁵³⁵ K boljši izrabi manjših vrst premoga, za katere TPD dolgo časa ni imela odjemalcev, zaradi česar je »šlo veliko tega premoga v Savo«, pa ni prispevala le termoelektrarna, temveč tudi tehnični napredek industrijskih podjetij, ki so svoje kurilne naprave modernizirala in prilagodila za uporabo manjših, prej odpadnih, vrst premoga.⁵³⁶

O RAZMERAH NA SLOVENSKEM PREMOGOVNEM TRGU

Že v razpravi Iz zgodovine ... sem sumarno opisal glavne značilnosti ekspanzivne poslovne politike TPD, ki je bila usmerjena k ustvarjanju monopolnega položaja v proizvodnji in prodaji premoga na določenem geografskem prostoru. Toda vsaka težnja po monopolu je prostorsko omejena in večji kot je premer

531 Prav tam, str. 107.

532 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 107.

533 *Trgovski list*, 16. 3. 1938, št. 32, Zasedanje banovinskega turističnega sveta, str. 2.

534 Rueh, *Elektrifikacija*, str. 440.

535 Prav tam, str. 441.

536 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914--1941, št. 20.134, 20. 10. 1941.

koncentričnih krogov, ki se širijo od središča monopola, manjši je vpliv ekonomskega subjekta, ki je monopol ustvaril. Zato lahko tudi v primeru TPD njen tržni vpliv, v grobem, razdelimo na dve ravni: lokalno in državno. Prva je ustrezala slovenskemu nacionalnemu ozemlju, druga pa se je ravnala po spremenljivem položaju slovenskega premogovništva (utelešenega v TPD) znotraj habsburške monarhije in nato Kraljevine Jugoslavije. Kot je jasno razvidno že iz kronološke obravnave zgodovine premogovništva, se položaj TPD na prvi ravni z leti ni kaj prida spreminjal, saj je podjetje ves čas prispevalo okoli štiri petine slovenske produkcije premoga, medtem ko je bilo na drugem nivoju več pretresov: v času habsburške monarhije je slovenska premogovna industrija v okviru državne produkcije zavzemala sicer obrobni položaj, a je bil slednji kot del nacionalne sheme delitve industrijskega dela in trgov stabilen, zanesljiv in predvidljiv. S prehodom v prvo jugoslovansko državo se je kot senčna plat neprimerno pomembnejšega položaja, ki ga je na ravni državne premogovne produkcije zavzemala TPD, izpostavil proces njenega načrtnega izrinjanja iz notranjega tržišča, proces, pri katerem je osrednjo vlogo igral dejavnik, ki v času obstoja habsburške monarhije (v časih mirnodobnega gospodarstva) ni bil prisoten kot agresiven in tekmovalen udeleženec na svobodnem trgu: država in podjetja v njeni lasti.

Eden od glavnih vzrokov za monopolni položaj TPD na lokalni ravni je bila kakovost njenega produkta. Dostopni viri namreč dopuščajo sklep, da so si bili uporabniki edini, da je bil trboveljski premog najboljši med na Slovenskem nakopanimi. V tem pogledu je najbolj ilustrativen osnutek dopisa na Deželno vlado za Slovenijo, ki ga je najti v arhivu Zbornice za TOI, v katerem je bila besedna zveza »trboveljski premog« prečrtana in nadomeščena z besedno zvezo »dobre vrste premoga«, kar pomeni, da je bil prvi metonimični pojem kvalitete.⁵³⁷ Med prvo svetovno vojno je kakovost premoga TPD izpostavila Zbornica za TOI sama, ko je v dopisu na železniško ministrstvo zapisala, da pride na območju dežele Kranjske tako za potrebe industrije kot tudi za potrebe ogrevanja v poštev skoraj izključno premog TPD.⁵³⁸ Dva meseca prej, oktobra 1915, so predstavniki Zbornice ravno tako poudarili visoko kakovost trboveljskega premoga, ko so zapisali, da se po rudnini iz ŠJP »v splošnem ne sega tako rado«, ampak, da bi bilo v obdobju vojnega pomanjkanja »velike važnosti, da bi imeli tukajšnji zastopniki te družbe tudi zaloge tega premoga«.⁵³⁹ Že kmalu po izbruhu prve svetovne vojne so ljubljanski industrialci zatrdili, da je trboveljski premog neizogibno potreben za obratovanje številnih lokalnih industrij in nezamenljiv z dolenskim premo-

537 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 8829, 17. 11. 1920.

538 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, 12. 12. 1915.

539 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 4215, 13. 10. 1915.

gom, tj. z onim, ki ga je kopala ŠJP.⁵⁴⁰ Isto so slovenski industrialci ponovili v prvem letu po prvi svetovni vojni: »Znano je, da mora biti za naše železnice in industrije edinole premog iz premogovnikov trboveljske družbe (...) Kajti vsled malovredne kakovosti ne pride pridelek drugih jam v poštev niti za lokomotive niti za tvorniške peči in kotle, nika pa za mestne plinarne.«⁵⁴¹ Tudi majhni (mestni) potrošniki, ki so premog kupovali za ogrevanje in kuho, so bili v veliki meri odvisni od TPD; le tako si je namreč mogoče razlagati izjavo Zbornice za TOI, nastalo pozimi leta 1941, da je bila Ljubljana glede preskrbe s kurjavo »navezana izključno na trboveljski premog.«⁵⁴² Od leta 1915, ko je ista Zbornica železniško ministrstvo obvestila, da glede aprovizacije dežele Kranjske s premogom, tako z onim za industrijo kot tudi za ogrevanje, v poštev pride »skoraj izključno« TPD,⁵⁴³ se torej razmere na slovenskem tržišču niso spremenile. V nekem drugem dopisu iz časa prve svetovne vojne je Zbornica za TOI opozorila na preferenco trgovske panoge do zasavskega premoga: »Za aproviziranje mesta Ljubljane, ki rabi prav znatne množine premoga na leto, prihaja v prvi vrsti v poštev premog TPD, in sicer premog iz Trbovelj in Zagorja kakor tudi kočevski premog. V manjši meri prihaja v poštev šentjanski in pa mirenski premog. Trgovci s premogom oz. prodajalci premoga v Ljubljani ponajveč prodajajo trboveljski premog.«⁵⁴⁴

Zgornji citat predstavlja primerno izhodišče za razmišljanje o taksonomiji slovenskih rudnikov in z njo zvezanim položajem ŠJP na deželnem trgu. Jedrnata razvrstitev rudnikov na območju Dravske banovine, ki jo je na podlagi številkk o dnevni produkciji sredi tridesetih let 20. stoletja oblikoval Alojz Král, zadovoljivo odgovori na zastavljeno vprašanje o taksonomiji: s prvega mesta je senco metal velikani TPD s svojimi rudniki »v Trbovljah, Zagorju, Hrastniku, Hudi jami, Rajhenburgu in v Kočevju«, ki so imeli vsi skupaj kapaciteto okoli 600 vagonov⁵⁴⁵ dnevno. Na drugo in tretje mesto sta se uvrstila državna premogovnika v Velenju z okrog 80 vagoni na dan in rudnik Zabukovica z 20 vagoni. Upošteva se spodnjo mejo najmanj 10 vagonov na dan, je na ozemlju Dravske banovine v poštev prišel le še premogovnik v Št. Janžu.⁵⁴⁶ Vsi ostali premogovniki, katerih, kot pričata obsežna zgodovinopisna literatura in zgodovinski viri, na slovenskem ozemlju ni bilo malo, so bili torej majhna podjetja, ki niso bila sposobna tekmovati niti na lokalnem slovenskem tržišču in so določeno vlogo igrala zgolj pri zadovoljevanju krajevnih potreb. Ob tem se poraja vprašanje, kako je lahko tovrstnim podjetjem

540 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 4001, 11. 8. 1914.

541 *Narodnogospodarski vestnik*, 1919, št. 12, Premog in naša industrija, str. 107.

542 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1029, 17. 1. 1941.

543 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, 12. 12. 1915.

544 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, 4215, 13. 10. 1915.

545 vagon = 10 t.

546 Král, *Gospodarstvo*, str. 63.

kljub nekonkurenčno visokim proizvodnim stroškom⁵⁴⁷ (in posledično cenam produkta)⁵⁴⁸ sploh uspelo preživeti. Odgovor tiči v kakovosti (tj. kaloričnosti) njihovega produkta,⁵⁴⁹ ki se je po pravilu oddajal »bližnjim industrijam in privatnikom«,⁵⁵⁰ trgovcem, kovačem,⁵⁵¹ itd. Tržni domet tovrstnih podjetij je dobro povzet v predstavitvi premogovnika Presika pri Ljutomeru: »Vsa produkcija se plasira momentano samo v najbližjo okolico.«⁵⁵² Tovrstni rudniki niso imeli zgolj majhne produkcije in majhnega števila zaposlenih – pa še teh je bilo pogosto preveč za racionalno poslovanje⁵⁵³ –, temveč jim je primanjkovalo kapitala za investicije, kar jih je zaradi tehnološke zaostalosti delalo še manj konkurenčne,⁵⁵⁴ k temu je prišteti še dodatno oviro razvoju, dejstvo namreč, da so se tovrstni rudniki pogosto nahajali na odročnih krajih, odrezani od glavnih prometnih poti.⁵⁵⁵

V enem od predhodnih odstavkov sem navedel vire, ki pričajo o nezaželenosti premoga iz ŠJP pri določenem delu uporabnikov (kar bi bilo navsezadnje lahko

547 Inšpektor Osrednjega urada montanističnih obratov Deželne vlade za Slovenijo je pri pregledu majhnega premogovnika v Mirni poročal o visokih režijskih stroških podjetja: »Izdatki za vodstvo, pazništvo, pisarno, bratovsko skladnico, davke in pristojbine, državni nadzor itd., so z ozirom na nezatno produkcijo preračunani na tono dobljenega premoga mnogo večji kakor pri vsakem drugem podjetju.« Takratna produkcija sploh ni krila proizvodnih stroškov rudnika. Edini način, da se preneha poslovanje z izgubo, je inženir videl v modernizaciji, mehanizaciji in racionalizaciji proizvodnje. ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 1595, 2. 6. 1919.

548 Za majhen rudnik v Zrečah (blizu Slovenskih Konjic) je deželna vlada za Slovenijo marca 1921 ugotovila »izredno visoke proizvodjalne stroške, ki presegajo izdatno najvišjo sedaj v Sloveniji dovoljeno prodajno ceno za premog«, in ga zato izvzela iz sistema nadzorovanega razpečevanja premoga ter mu dovolila prosto razpolaganje s produkcijo. *Sejni zapisniki*, 3. del, str. 279.

549 To velja zlasti za štajerske rudnike, kjer so se tovrstna podjetja pojavila že pred prvo svetovno vojno, ko se je v okolici Zreč kopal »kovaški, dobro koksan črn premog«, vse dokler lastniki rudnikov niso opustili zaradi majhnih zalog premoga in neugodnih naravnih razmer. Letna produkcija je znašala zgolj 2000 ton. Lajh, Začetki, str. 90. V medvojnem času je bilo v miniaturnem rudniku Slavia v okolici Poljčan med letoma 1924 in 1934, ko je podjetje obratovalo, zaposlenih zgolj 10 delavcev in nadzornik, ki so pridobivali »dober kovaški premog velike kalorične vrednosti«. Podoben, a večji je bil rudnik v Stanovskem pri Poljanah, ki je ravno tako deloval v medvojnem času. Bedjanič, *Premogovništvo*, str. 111.

550 Predstavitev podjetja Premogokopna združba Belokrajina, Črnomelj, v: KLDB, str. 638.

551 Predstavitev podjetja Rudnik Stranice, L. Hasenbichel, Slovenske Konjice, v: Prav tam. Več o tem rudniku glej: Baraga, *Premogovnik na Stranicah*, str. 52--77.

552 KLDB, str. 638.

553 Deželna vlada za Slovenijo je maja 1919 na predlog poverjenika za javna dela sklenila opustiti državni nadzor na premogovnikom v Stranicah pri Konjicah, »ker bi bilo prevzete zaradi visokih dobavnih cen in male produkcije pri visokem številu delavcev neekonomično. Posestnik sme nadalje prosto disponirati s premogovnikom.« *Sejni zapisniki*, 1. del, str. 212.

554 Leta 1919 je inženir L. Hasenbichel po pregledu rudnika Stranice zapisal, da je premog sicer kakovosten, da pa je obrat voden neracionalno, saj so bili, npr., transportni jaški predolgi in se je zanje porabilo preveč jamskega lesa. Baraga, *Premogovnik na Stranicah*, str. 63.

555 Od premogovnika družbe Belokrajina so na 4,5 kilometra oddaljeno železniško postajo premog odvažali s tovornim kamionom. ARS, AS 448, t. e. 256, 1914--1941, št. 16.283, 11. 9. 1941. Lastnik majhnega mirenskega premogovnika je leta 1911 železniško ministrstvo prosil za izenačenje prevoznih tarif z drugimi rudniki in dodal, da je mogoče obrat narediti dobičkonosen in konkurenčen zgolj z izgradnjo 1,5 kilometrov dolgega industrijskega tira. ARS, AS 188, t. e. 29, št. 30097.

zgolj posledica predsodkov in ne trezne, neopredeljene presoje).⁵⁵⁶ Obstajajo pa tudi viri, ki dokazujejo, da je ŠJP imel odjemalce med nekaterimi industrijskimi podjetji,⁵⁵⁷ kar se lepo ujema s trditvijo podjetja samega, da je premog oddajalo »deloma državnim železnicam, največ pa industrijam Dravske, Savske in Dunavske banovine«. ⁵⁵⁸ Pri tem preseneča, da je podjetju zaradi ugodnih cen svojih izdelkov uspelo konkurirati celo TPD, kot nazorno priča naslednji citat iz arhiva Združenih papirnic; gre za poročilo, podano na seji izvršnega odbora te delniške družbe dne 9. februarja 1937, s katerim je poročevalec⁵⁵⁹ zbrane odbornike obvestil, da »so razgovori s TPD glede nadaljnega znižanja cen za premog žal prišli na mrtvo točko. Za Goričane je radi tega v zadnjem času dobival premog iz Jakilovega premogovnika za ceno, ki je za 13,5 odstotkov nižja od cene trboveljskega premoga, že upoštevaje pri tem večjo porabo.« Ugodnejši ponudnik pa se je moral boriti z monopolističnimi poslovnimi praksami TPD, kajti »za Vevče te dobave žal ni bilo mogoče vzeti v obzir, ker v smislu dogovora s TPD Jakil ni smel v Vevče dobavljati. Sicer je bila po tem dogovoru tudi dobava za Goričane prepovedana, vendar se je to obšlo. Sedaj bo pa baje ta dogovor ukinjen in mu bo dalo to povod, da bo tudi v Vevčah, čim pridemo dobro v obrat, predvsem preizkusil Jakilov premog na njegov učinek in nato stavil primerne predloge.«⁵⁶⁰ O visokih cenah premoga TPD se je v kranjskem deželnem zboru razpravljalo že v času, ko se je pripravljala izgradnja železnice Trebnje--Tržišče--Krmelj za potrebe ŠJP; monopolni položaj TPD so po besedah poslancev najbolj občutili mali (ljubljski) potrošniki, ki so premog uporabljali za kurjavo svojih mestnih prebivališč. Zato so poslanci pozdravili prihod novega podjetja na kranjski trg, saj so v njem videli konkurenčni dejavnik, ki bo v prid potrošnika: »(...) tudi iz narodno-gospodarskih ozirov je železi, da se zgradi ta železnica, ki bo omogočila, da bo prihajal premog Št. Janžki v deželno glavno mesto. (...) Ako se tudi glede tega otvori nov vir tega blaga za kurivo, katerega naši prebivalci tako zelo potrebujejo, dobili bomo tudi potem nekako tekmovanje raznih tvrdk, dobili bomo take cene premoga, kakor jih ustanavlja zdrava konkurenca, ne pa da bi bili, kakor dosedaj, naravnost izročeni lastnikom premogokopov, ki so nam cene diktirali.«⁵⁶¹

556 O tem, kako so kakovost šentjanskega premoga ocenili nepristranski strokovnjaki, glej mojo razpravo *Iz zgodovine ...*

557 Tako npr. tovarna papirja in lepenke J. Bonač in sin, Ljubljana (ARS, AS 448, t. e. 256, 1914--1941, št. 15.431, ex 1940), tovarna zaves Stora, Ljubljana (ZAL, LJU 131, t. e. 1) in Združene papirnice Vevče, Goričane, Medvode, d. d. v Ljubljani (ZAL, LJU 132, t. e. 1, a. e. 2).

558 KLDB, str. 639.

559 Isti (v dokumentih omenjen kot R. Jahn) je na seji upravnega odbora podjetja maja 1936 pojasnil, da njegovo prednostno nalogo že dolga leta predstavlja najti način, kako zmanjšati stroške za premog »napram monopolu TPD«, zaradi česar je imel razgovore že z večjim številom podjetij. ZAL, LJU 132, t. e. 1, a. e. 1.

560 ZAL, LJU 132, t. e. 1, a. e. 2.

561 Obravnave od 25. 10. 1905 do 29. 12. 1907, 46. zvezek, Ljubljana 1908, str. 116.

Toda namen tega razdelka seveda ni dokazovati očitnega dejstva, da je ŠJP imel odjemalce ves čas svojega obstoja, kar navsezadnje dovolj jasno potrjuje že dejstvo, da je ves ta čas obstal in preživel na trgu, ampak je cilj pokazati, s kakšnimi težavami so se srečevala podjetja, ki so hotela konkurirati na lokalnem trgu. Dokumenti, ki o tem pričajo, izvirajo predvsem iz obdobja pred prvo svetovno vojno, torej iz časa, ko se je mlado podjetje ŠJP skušalo razviti toliko, da bi si lahko osvojilo vsaj mali košček tržnega deleža na lokalni ravni (konkretno je šlo za trg dežele Kranjske),⁵⁶² ki je bil do tedaj skoraj izključno v rokah TPD⁵⁶³ (pri vstopanju ŠJP na kranjsko tržišče je bila v njegov prid okoliščina, da TPD, po besedah poslanca v državnem zboru Ivana Plantana,⁵⁶⁴ »ni bila sposobna zadovoljiti potreb dežele Kranjske in še zlasti mesta Ljubljane«, kar se je po eni strani kazalo v periodičnem pomanjkanju premoga, po drugi pa »v naraščanju cen do eksorbitantnih višav«).⁵⁶⁵ ŠJP je zadani cilj dosegla s kršitvami delavsko -zaščitne zakonodaje tako, da je delovno silo uporabljala onkraj zakonsko določenih meja in jo tako preobremenjevala.⁵⁶⁶ Srčika problema so bili nedeljski (dvojni) šihti, ki jih je bilo npr. julija 1911 pri 5 nedeljah 59, decembra istega leta pa pri 5 nedeljah 85, zaradi česar so rudarske nadzorne oblasti podjetje večkrat zapored kaznovale z denarnimi globami.⁵⁶⁷ Vodstvo ŠJP se je branilo s tem, da je zagovarjalo nujnost nedeljskega dela zaradi zelo neugodnih naravnih razmer, ki so zmanjševale po-

562 ARS, AS 188, t. e. 17, št. 21.788, 25. 4. 1906.

563 Z besedami direktorja šentjanskega rudnika: »Dežela Kranjska je trenutno [leta 1906] glede preskrbe s premogom skoraj popolnoma navezana na TPD, tako da ima slednja skoraj monopolni položaj. Zato gre pri nujenju možnosti obstoja podjetju, ki je sposobno konkurirati firmi, ki zaseda tak [monopolni] položaj, za narodnogospodarsko vprašanje izjemnega pomena.« Prav tam.

564 Andrejka, *Plantan, Ivan (1853–1920)*; pridobljeno 28. maja 2014.

565 K temu je Plantan pribil še, da so poizkusi s šentjanskim premogom v ljubljanski mestni elektrarni dali ugodne rezultate. ARS, AS 188, t. e. 17, št. 21.788, 25. 4. 1906.

566 Julija 1913 je komisijski pregled, ki ga je po prejetju anonimnih pritožb delavstva, v rudnike ŠJP poslal Rudarski urad Ljubljana, ugotovil naslednje nepravilnosti: 1. kršitve zakonsko določenega delovnega časa: a) profesionistom (ključavničarji, tesarji, kovači in mizarji) je obrat poleg 11-urnih šihtov (ki so obsegali 10 delovnih ur in eno uro pavze) nalagal dodatna, akordna dela, ki so jih morali opravljati v prostem času. b) Strojniki v termoelektrarni so opravljali 12-urne šihte brez pavze in so bili tudi brez nedeljskega počitka. Poleg tega je podjetje tudi strojnikom nalagalo dodatno, akordno delo v obliki čiščenja kotlov, ki so ga morali opravljati v prostem času. 2. Stanovanjske kasarne buršev so bile v zanemarjenem stanju in so bile nujno potrebne popravil: iz štedilnikov je uhajal dim, da so bili zidovi v kuhinjah in sosednjih sobah črni. Iz zidov in stropov v sobah je odstopil omet in zaradi neravne površine jih ni bilo mogoče čistiti. Na oknih so manjkala stekla. V umivalnici ni bilo lavorjev. 3. Vodstvo podjetja je od prejemkov v zadnjega pol leta prepogosto trgalo prispevek za bratovsko skladnico. 4. Izplačilo mezd se ni vedno izvršilo v okviru zakonsko določenih rokov. ARS, AS 188, t. e. 17, št. 2223 de 1913. Navedene nepravilnosti, razen nerednega izplačila mezd, je ŠJP odpravila do septembra 1913: Strojniki so delali osemurne šihte, profesionisti 11-urne z enourno pavzo. Vsem je bil zagotovljen polni nedeljski počitek. Le v nujnih primerih se je ob nedeljah delalo šest do sedem ur, pa še to delo so opravljali prostovoljno prijavljeni delavci (zaradi vztrajanja pri sistemu nadurnega dela je podjetje imelo zelo kmalu zopet težave). Delavske kasarne naj bi podjetje začelo obnavljati septembra 1913. Prispevek za bratovsko skladnico se je odtegoval enkrat na mesec. ARS, AS 188, t. e. 17, št. 4307, 17. 9. 1913.

567 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 17.831, 2. 4. 1912.

sameznikovo storilnost in, višale produkcijske stroške, kar je končni izdelek zelo podražilo.⁵⁶⁸ Zaradi tega naj bi bilo nedeljsko delo namenjeno predvsem vzdrževalnim in požarno -preventivnim posegom, ki pa naj ne bi bili zajeli večine delavstva, ki so ga predstavljali okoliški kmetje, ki so nedelje izkoriščali za opravila na domačiji in se jih »za nobeno ceno ne bi dalo angažirati pri nedeljskem delu«, ampak predvsem majhen del v neposredni bližini obrata ali v njegovi koloniji živelih delavcev, ki naj bi se za nedeljsko delo prijavljali prostovoljno. Za konec je vodstvo še potarvalo, da se njihovo podjetje bojuje z resnimi težavami, ki ogrožajo njegov obstoj.⁵⁶⁹ Januarja 1914 je vodstvo rudnika, ko so ga nadzorne oblasti ponovno zasačile pri kršitvah zakonodaje, le-tem prostodušno priznalo, da so v okoliščinah neusmiljenega konkurenčnega boja nadure nujne za nadaljnji obstoj podjetja; ker si slednje ni moglo privoščiti izgube niti ene ure rednega delovnega dne, je montažo mokre separacije izvedel del delavstva (ki naj bi se bil k opravi javil prostovoljno) v obliki nadurnega dela. Podjetje je ravno tedaj povečalo število zaposlenih in produkcijo ter edino možnost, da bi se oba vzdržala na isti ravni, je vodstvo, po lastnih besedah, videlo v povečevanju dela s pomočjo nadur.⁵⁷⁰ Kljub trudu ŠJP ni vzdržal konkurenčnega boja in marca 1914 je zaradi »finančnih težav« (beri: prezadolženosti) vodstvo odstopilo in firmo predalo v prisilno upravo upnikom iz Celovca.⁵⁷¹ Poleg konkurenčnega pritiska je ŠJP težave v času pred prvo svetovno vojno povzročalo tudi slabo vodenje podjetja, ki je bilo deloma posledica naglega menjavanja združb lastnikov, kar je verjetno pripisati nehvaležnosti in težavnosti upravljanja naložbe, kot je bil šentjanški rudnik. Konec leta 1913 so tedanji lastniki rudarski nadzorni oblasti v Ljubljani priznali, da jih je prejšnji obratovodja »opeharil za strahotno visoke vsote«, kar jih je pahnilo v zadolževanje, saj so bili prisiljeni izdatke za plače »namesto z gotovino« pokriti s krediti. Kljub visoki zadolženosti je podjetje načrtovalo pri-

568 Iz inženirskega strokovnega mnenja: »Pridelovalni stroški v šentjanškem premogovniku so izredno visoki vsled neugodnih jamskih razmer, predvsem vsled močnega pritiska gornine, ki povzroča porabo velikih množin lesa za podpiranje rovin in izkopov; vsled občutnega oviranja dela po splošni mokroti premogovega sloja samega kakor vseh podzemeljskih prostorov zaradi prepustljivosti krovnih in talnih plasti, vsled nevarnega gorljivega škriljevca v krovu sloja, neposredne bližine izkopanih in zrušenih oddelkov, kateri še pomnožujejo naravni pritisk; in vedno groza z zadušljivimi plini in ognjem, itd. Pri tako težavnih razmerah je delovna zmožnost (Arbeitsleistung) posameznika naravnost minimalna /.../.« Količina premoga, ki jo je dnevno izkopal rudar ŠJP, je bila zato v primerjavi z drugimi podjetji zelo majhna.

»Že iz samo tega nazora so pridobivalni stroški v Krmelju višji kot pri ugodnejše delujočih premogovnikih. Ti sami na sebi visoki pridelovalni stroški so pa še obremenjeni z amortizacijskim deležem visoke kupne cene premogovnika, kateri je zaradi majhne produkcije (10 do 12 vagonov dnevno) občutljiv, kakor je tudi neprimerna režija (vodstvo, uradništvo, itd.). Pri relativno malem podjetju so taki stroški računani na produkcijsko jedoto znatno večji kot pri večjih podjetjih.« ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 3771, 1. 5. 1919.

569 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 1102, 23. 3. 1912.

570 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 265, 25. 1. 1914.

571 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 1247, 5. 3. 1914.

dobitev novih prepotrebnih kreditov za izvedbo tehnične in finančne sanacije, a jim je načrte preprečil izbruh balkanske vojne. Ne le, da je sanacijski načrt padel v vodo, temveč so upniki od podjetja terjali izplačilo starih dolgov; banke so pričele zasegati denar, namenjen za delavske plače, tako da so morali lastniki slednjega priskrbeti iz »zasebnih sredstev«, kar pa zaradi »sedanjega pomanjkanja gotovine« ni bila lahka naloga.

TPD vodilnega položaja na lokalnem, slovenskem trgu ni vzdrževala zgolj zaradi svojih obsežnih rudarskih posesti, ki so fizično onemogočale pojav konkurence na nivoju izkopanih količin premoga, temveč tudi z neprestanimi tehničnimi izboljšavami in racionalizacijo proizvodnih naprav in proizvodnega procesa. V obravnavanem obdobju je mogoče zaznati dva večja modernizacijska vala. Prvi spada na začetek 20. stoletja, ko je moralo podjetje, če je hotelo obdržati priborjeni položaj na trgu habsburške monarhije, slediti spremembam, ki so jih uvajala druga tovrstna industrijska podjetja v deželi. Po besedah Irene Lebar je bilo prvo desetletje 20. stoletja pri TPD v znamenju »tehnizacije rudnika«,⁵⁷² ki se je izrazila v uvajanju strojnega vrtnanja in zasekovanja.⁵⁷³ Menjava človeške delovne sile s strojno delovno silo je pospešeno napredovala že pred prvo svetovno vojno in do leta 1913, ko je bil dosežen vrhunec predvojne proizvodnje, je podjetju uspelo znižati količino delovne sile, kar pride do izraza v podatku, da je na prelomu stoletja zaposlovala 82 odstotkov vseh slovenskih rudarjev, pred prvo svetovno vojno pa je ta delež že znašal manj kot 80 odstotkov.⁵⁷⁴

Drugi modernizacijsko-racionalizacijski val se je zaradi spremenjenih tržnih razmer po razpadu Avstro-Ogrske začel kmalu po koncu vojne. Veliko povpraševanje po slovenskem premogu, potreba po odpravi kvarnih posledic vojnega gospodarstva in nove poslovne priložnosti, so vodstvo TPD prepričale, da je nastopil pravi čas za nove investicije. Načrte o slednjih je najti v dopisu podjetja na Deželno vlado iz začetka 20. let, v katerem je slednje prosilo za dovoljenje za povišanje cen premoga »za večje investicije«,⁵⁷⁵ ki so bile odraz povojne stiske glede preskrbe s premogom, saj je šlo »v prvi vrsti za otvoritev novih premogovnikov Rajhenburg [danes Brestanica] in Huda Jama«.⁵⁷⁶ Proizvodnjo je podjetje hkrati povečevalo tudi z napredujočo mehanizacijo, ki je zajela površinske kope, kamor je podjetje namestilo »bagre z veliko zmogljivostjo«, in jame, ki so jih opremili s pnevmatičnimi kladivi, kompresorskimi napravami, vrtnalnimi stroji in stroji za zasekovanje. Poleg tega so »povečali vozni park in začeli uvajati transportne

572 Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 100.

573 Prav tam, str. 111.

574 Prav tam, str. 117.

575 *Sejni zapisniki*, 3. del, str. 77.

576 Prav tam., str. 97.

trakove«. ⁵⁷⁷ Posledica mehanizacije v povojnem času je bilo zmanjševanje števila delavstva, proces, ki se je začel že pred veliko gospodarsko krizo tridesetih let. ⁵⁷⁸ Kot je ugotovil Lojze Zupančič, je število rudarjev, zaposlenih v slovenski premogovni industriji, vrhunec doseglo leta 1924, ⁵⁷⁹ vendar »vodstva premogovnikov visokega števila rudarjev niso smatrala za normalnega, ker so hoteli iti v koraku z inozemsko produkcijo premoga, ki je obratovanje vedno bolj racionalizirala«. Zaradi racionalizacije obratovanja, ki se je odražala predvsem v mehanizaciji, tj. menjavi človeške delovne s strojno silo, se je število zaposlenega delavstva do leta 1929, ob vzporednem naraščanju produkcije, zmanjšalo za nekaj več kot 20 odstotkov. ⁵⁸⁰ Ugotovitve Črtomirja Nagodeta se popolnoma ujemajo z Zupančičevimi: »Velike investicije so (...) nekako od leta 1924 dalje delo v premogarstvu tako racionalizirale, da se je storitev posameznikov bistveno povečala. Tendenca padca [števila zaposlenih] začenja tedaj že leta 1924 in traja dobrih 10 let.«. ⁵⁸¹ Spremembe so se izrazile v količini proizvedenega premoga na rudarja; medtem ko je leta 1924 en rudar izkopal 33 odstotkov manj premoga kot njegov tovariš leta 1912 (147 proti 220 tonam), se je učinek enega delavca do leta 1929 zvišal na 227 ton, kar je bilo za en odstotek več kot leta 1912. ⁵⁸² Navedeni podatek nazorno ilustrira dolgoročne negativne posledice forsiranega gospodarjenja med in po prvi svetovni vojni na delovanje TPD.

V prvi povojni razvojni fazi slovenskega premogovništva, ki jo je mogoče zamejiti z letoma 1919 in 1924, je industrija veliko povpraševanje po premogu zadovoljevala z uporabo velikih množin človeških moči in k rudarskemu delu pritegnila »veliko kmečkih delovnih sil iz vseh krajev Slovenije«, ki sta jih privabila dober zaslužek in 8-urni delavnik. Po množičnih odpuščanjih v letih 1925 in 1926 ⁵⁸³ se je zato velik del reducirane delovne sile »povrnil k poljskemu delu«. ⁵⁸⁴ Opisani proces modernizacije je prispeval k velikemu zmanjšanju izdatkov za delovno silo: »Pri kalkulaciji produkcijskih stroškov za tono premoga je delež mezde padal vzporedno s povečano storilnostjo od 50 odstotkov pred vojno na 40 odstotkov v letu 1925. Od leta 1929 naprej pa znaša le še 33 odstotkov.«. ⁵⁸⁵

Kljub trditvi Draga Potočnika, da je racionalizaciji dvajsetih let »napravila

⁵⁷⁷ Lebar, *Zasavski premogovniki*, str. 135.

⁵⁷⁸ Prav tam, str. 151.

⁵⁷⁹ Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 357.

⁵⁸⁰ Prav tam, str. 358.

⁵⁸¹ Nagode, *K položaju*, str. 145.

⁵⁸² Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 358.

⁵⁸³ Konec leta 1926 je Trgovski tovariš poročal, da je začela TPD »pričetkom tega leta /.../ z večjo redukcijo svojega delavstva, navajajoč kot vzrok zmanjšanje povpraševanja po premogu. Število odpuščenih je naraslo na 3000 in izpostavljeni so bili veliki bedi, saj nimamo v naši državi nikakega smotrnega skrbstva za brezposelne.« Podgoršek, *Življenske prilike*, str. 154.

⁵⁸⁴ Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 362.

⁵⁸⁵ Nagode, *K položaju*, str. 147.

konec kriza leta 1929 in naslednjih let»,⁵⁸⁶ so po mnenju rudarskega strokovnjaka Lojzeta Zupančiča ob koncu 30. let največji slovenski rudniki dosegli zavidljivo stopnjo tehnične dovršenosti, ki je prekašala ono iz predvojne dobe, in je bila primerljiva »z modernimi inozemskimi premogovniki, ki obratujejo pod istimi tehničnimi pogoji. Ročno delo na odkopih se je zamenjalo z vsemi sredstvi, ki jih nudi sodobna rudarska tehnika. Uvedli so najmodernejše vrtalne stroje in odkopna kladiva. Prevoz premoga od odkopov so nadomestile stesalke (transportna korita), transportni trakovi, jamske lokomotive, dovlačilna motala in tkzv. brezkončne vrvi. Separacije, ki premog očiščujejo jalovine in ga razvrščajo po velikosti, ki jih zahteva trg, so dovršeno izpopolnjene in jih še vedno dalje obnavljajo v koraku z moderno tehniko separiranja, da bi izrabili tudi premog, ki je do sedaj odpadel z jalovino.«⁵⁸⁷ Vse to po piščevem mnenju ne bi bilo mogoče, če bi ne bilo ugodnih pogojev, »ki jih nudi trg, ki je nastal ob ustanovitvi naše monarhije«.⁵⁸⁸

Obravnava druge, nacionalne ravni konkurenčnega boja se bo posvetila zlasti fenomenu državnih rudarskih podjetij in njihovemu prodoru na nacionalni trg –, fenomenu, ki je bil značilen za prvo jugoslovansko državo. Po prodaji svojih rudarskih entitet na Spodnjem Štajerskem, ki so pozneje postale last TPD, v 50. letih 19. stoletja,⁵⁸⁹ se črno-žolta monarhija na slovenskem ozemlju vse do predvečera prve svetovne vojne kot podjetnica ni udeleževala v premogovništvu. Leta 1914 se je vrnila na slovensko Štajersko in od vdove Daniela pl. Lappa odkupila rudnik rjavega premoga v Zabukovci ter rudnik lignita v Velenju iz strateških,⁵⁹⁰ ali germanizacijskih,⁵⁹¹ ali mešanice obeh namenov. Toda na širšem prostoru monarhije je obstajalo geografsko območje, kjer je država že v drugi polovici 19. stoletja postala pomemben dejavnik v ekstraktivni in težki industriji – gre za leta 1878 pridobljeno ozemlje Bosne in Hercegovine, kjer je Avstro-Ogrska nastopala kot zakonsko sankcionirana »izključna lastnica rudarskih koncesij in kot izključna rudarska podjetnica«,⁵⁹² ki je vsa večja rudna ležišča »rezervirala za potrebe svoje industrije« in na njih ustanovila podjetja za njih izkoriščanje.⁵⁹³ Z nastankom jugoslovanske države je ta podedovala vso posest svoje predhodnice, med drugim tudi rudnike premoga, in tako je erarna rudarska lastnina v BiH

586 Potočnik, *Naše rudarstvo*, str. 18.

587 Zupančič, *Rudarstvo Slovenije*, str. 358.

588 Prav tam.

589 Šorn, *Premogovniki*, str. 13.

590 Mihelak, *Premogovnik Velenje*, str. 41.

591 Turina, *Deset godina*, str. 51.

592 Prav tam. Turina izrazi domnevo, da je bila Bosna in Hercegovina okupirana ravno zaradi njenih rudnih bogastev.

593 Prav tam, str. 53.

postala najpomembnejši steber ekonomske moči Kraljevine Jugoslavije.⁵⁹⁴ Poleg Bosne je tradicijo državne rudarske industrije poznala tudi Srbija, kjer so bile v lasti države pomembne naslage premoga pri Senjskem Rudniku, Ravni Reki, Mišljenovcu in Gorjevnici.⁵⁹⁵

Predhodna poglavja te razprave dovolj podrobno orišejo kronologijo konkurenčnega boja med slovenskim velepodjetjem TPD in državnimi rudniki, ki se je razplamtel konec 20. in se nadaljeval v 30. letih, zato bom tukaj skušal odgovoriti na vprašanje, kako je državnim rudnikom kljub nekaterim težavam, ki so jih pestile, uspelo postati pomemben konkurenčni dejavnik na jugoslovanskem tržišču. Težave z vzdrževanjem rentabilnega poslovanja državnih rudarskih podjetij so v virih dobro izpričane.; Novembra 1919 so bile udeležencem na seji deželne vlade predložene provizorične bilance industrijskih podjetij v državni lasti, od katerih je z dobičkom poslovala zgolj cinkarna v Celju,⁵⁹⁶ medtem ko sta imela premogovnika v Velenju in Zabukovici izgubo v višini pol in enega milijona kron. Naročilo Osrednjemu uradu državnih montanističnih obratov, da preuči, »kako bi se pasiviteta, posebno onega v Zabukovici«, dala izdatno znižati, »če ne že docela odpraviti«, priča o tem, da so bili lastniki z neekonomičnostjo poslovanja obratov dobro seznanjeni in deloma tudi sprijaznjeni. Izgubo je moral velenjski rudnik poplačati s sredstvi, ki so bila na hranilnem računu pri Mestni hranilnici Celje, a ta znesek, ki je znašal nekaj čez 200.000 kron, je pokrila zgolj približno polovico dolga.⁵⁹⁷ Uprava podjetja je poslovni neuspeh pripisala nestabilni »prehodni dobi s svojimi neugodnimi vplivi na razvoj podjetja, ki so se najbolj pokazali v podraženju vsega materiala, zvišanju delavskih mezd in neprimerno nizki ceni premoga«. ⁵⁹⁸ Zadnji izgovor o »neprimerno nizki ceni premoga« dopušča domnevo, da je vodstvu državnega rudnika manjkala stik z resničnostjo poslovnega sveta in tržnih mehanizmov: bralec naj se samo spomni pritožb slovenskih industrialcev, da so bile v povojnem obdobju diriganega gospodarstva cene za premog določene na podlagi onih za trboveljski premog, brez upoštevanja razlik v kakovosti. Po tej interpretaciji je bila cena velenjskega lignita previsoka, ne prenizka, in je bila njegova visoka cena dosežena zgolj zaradi državne intervencije. Pojasnilo vzrokov za izgube, ki ga je dostavilo vodstvo rudnika rjavega premoga v Zabukovici, ki je s tem trdim kurivom preskrboval predvsem državno cinkarno v Celju, se zdi bližje resnici, saj opozori na nekatere temeljne pomanjkljivosti pri vodenju obrata in na njegovo nerentabilnost: »Ta

594 Prav tam, str. 51, 53.

595 Prav tam, str. 53.

596 Ivan Mohorič prinaša podatek, da se je konec 19. stoletja nad poslovanjem celjske cinkarne »vse pritoževalo«. Mohorič, *Zgodovina železnic*, str. 165.

597 *Sejni zapiski*, 2. del, str. 421.

598 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 6183, 3. 12. 1919.

izguba se utemelji z neugodno obratno dispozicijo zadnjih let, katera je v prvi vrsti vzrok majhne produkcije. Ker se takrat ni polagalo važnosti na pripravo, primanjkuje sedaj odkopov. Drugi vzrok so proti pretečenemu letu relativno previsoke delavske mezde. Daljni vzroki so velika poraba materiala in visoki stroški vzdrževanja jame.«⁵⁹⁹

Ne preseneča potemtakem, da so lahko državna podjetja preživela zgolj v mreži medsebojno simbiotičnih ekonomskih enot. To je v praksi pomenilo, da so državna podjetja premog iz državnih rudnikov dobivala po nižji ceni kot drugi potrošniki, in pa pretakanje denarnih sredstev med njimi. Glede slednjega je zanimiv dokument iz julija 1921, s katerim je Državni premogovnik Zabukovica predsedništvo Deželne vlade prosil za dotacijo v višini 1,500.000 kron za tekoče obratne izdatke; posojilodajalec naj bi bil premogovnik Velenje. Vzrok za prošnjo je bil, da »premogovnik v Zabukovci tačas še ne producira dovoljno množino, da bi se mogel z izkupičkom od istega sam vzdrževati, kakor je bilo to predvideno ob času predložitve proračuna za budžetno leto 1920/21«. Obenem je vodstvo prosilo, da se cene njihovega proizvoda zvišajo na raven onih trboveljskega premoga, »ker znaša sedanji primanjkljaj premogovnika mesečno 526.000« kron in bi ga nove cene uspele znižati za okoli 100.000 kron. Obenem je vodstvo zagotavljalo, da je bil za shajanje »iz lastnih sredstev obrata« potreben predvsem dvig produkcije, katera naj bi, sodeč po trenutnih trendih, zadovoljivo raven dosegla v roku dveh do treh mesecev.⁶⁰⁰ V zvezi s prvim omenjenim tipom poslovne prakse državnih podjetij je isto leto, natančneje aprila 1921, deželna vlada sklenila, da »mora državna cinkarna v Celju plačevati velenjski premog po isti ceni kakor druga podjetja«, čemur se je vodstvo podjetja naglo uprlo in navedlo, da bi višji izdatek pomenil konec prizadevanj po racionalizaciji proizvodnje, saj »bi s tem postalo znižanje delavskih mezd in stremljenje ravnateljstva obratne stroške znižati iluzorično«. Deželna vlada se je na načelni ravni sicer strinjala, da »se iz principielnih razlogov od strani države državnim industrijskim podjetjem ne smejo dovoljevati priboljški, ki se ne morejo pripoznati i privatni industriji«, a je obenem morala priznati, da je podjetje bilo v »denarnih stiskah«, zaradi česar mu je dovolila, da premog še naprej dobiva po nižji ceni, a s pridržkom, da mora razliko poravnati v poslovno ugodnejših časih.⁶⁰¹ Iz referata inženirja Milana Šukljeta, podanega na zboru Centrale industrijskih korporacij v Beogradu februarja 1927, je mogoče povzeti, da je velenjski rudnik potreboval od državnih železnic odobrene tarifne olajšave zato, da je mogel oddajati premog »na daljše distance« brez večjih izgub.⁶⁰²

599 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 6397, 29. 12. 1919.

600 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 2878, 26. 7. 1921.

601 *Sejmi zapisniki*, 3. del, str. 311.

602 *Trgovski list*, 24. 2. 1927, št. 22, Zbor Centrale industrijskih korporacij v Beogradu, str. 2.

Zaradi navedenega so bila podjetja v državni lasti priljubljena tarča nekaterih liberalno usmerjenih gospodarstvenikov. Tako je npr. Fran Novak na pogajanjih o prihodnosti velenjskega rudnika, ki jih je organizirala deželna vlada, kot predstavnik bančnega kapitala podal sodbo, da lahko slednji uspešno posluje zgolj v zasebni lasti: »Dosedanja eksploatacija velenjskega premoga je neracionalna. Država naj prepusti velenjski premogovnik privatnemu kapitalu.« Zdi se, da mu je država deloma pritrnila, ko je bil sprejet sklep, da bo tedaj (v začetku 20. let 20. stoletja) v Velenju načrtovana industrija kombinacija zasebne in državne lastnine oz. kapitala.⁶⁰³ Iz teh načrtov ni bilo nič in zasebni industrijski kapital se v velenjski premogovni bazen ni mešal. Ker je bila svobodna trgovina za državne rudnike neugodna, so se slovenski oblastniki še nekaj let po koncu prve svetovne vojne zavzemali za ohranitev sistema določenih cen, »še zlasti z ozirom na državni premogokop v Velenju, ki že sedaj ne more razpečevati svojih zalog, pri prosti trgovini bi pa mogel še manj konkurirati«. ⁶⁰⁴ Ravno iz časa postopnega opuščanja državnega nadzora nad premogovno industrijo izvirajo prvi zametki konkurenčnega boja in medsebojnega nezaupanja med državnimi in zasebnimi rudniki, ki ju je mogoče zaznati v pojasnilu Deželne vlade o vzrokih za prekinitvev pogodbe o razpečevanju premoga in dostavi materialij s Prometnim zavodom za trgovino s premogom, povezanim z bančnim kapitalom in TPD; v pojasnilu je najbolj povedno in simptomatično dejstvo, da se predstavniki oblasti obregnejo ob inherentno dobičkonosno naravo podjetja: »(...) je Prometni zavod eminentno [tj. iminentno] pridobitveno podjetje, ki ima po svojem ustroju samo značaj vmesnega trgovca. Posredovanje Prometnega zavoda pri razpečevanju premoga in pri nabavljanju materialij bi bilo za državne premogovnike neprimerno drago in bi donášalo zavodu velik dobiček, državni premogovniki pa bi od tega ne imeli prave koristi. Podana je tudi nevarnost, da bi državni premogovniki prišli v preveliko odvisnost od Prometnega zavoda in TPD.« ⁶⁰⁵ Semena rivalstva, ki je vzcvetelo čez nekaj let, so bila torej zasejana kmalu po prvi svetovni vojni – vojni, ki je pokazala potencialne državne nadzora in vodstva gospodarskega življenja.

Kot že omenjeno, so bile različne ugodnosti, ki so jih uživali državni rudniki, deležne javnih kritik; tako je poslanec Ivan Mohorič v beograjski skupščini na načelni proračunski razpravi na vlado naslovil naslednje očitke: »Slišali smo indeksne številke tudi glede našega rudarstva in zvišane rudarske proizvodnje. Zakaj tega ne izkazujejo tudi državni rudniki? In vendar bi morala priti tu konjunktura najbolj jasno do izraza, ker ta podjetja ne plačujejo obresti, so oproščena davkov in imajo še mnoge druge ugodnosti. A kljub temu so znašali

603 ARS, AS 448, t. e. 256, 1914–1941, št. 1299/22.

604 *Sejni zapiski*, 3. del, str. 341.

605 ARS, AS 73, t. e. XIV-2, rudniki: Št. Janž, TPD, št. 810, 26. 2. 1921.

v šestih mesecih sedanjega proračuna izdatki vseh državnih rudnikov 129 milijonov, dohodki pa 146 milijonov, torej ves presežek samo 17 milijonov din.«⁶⁰⁶ Mohoričeve besede deloma zadovoljivo odgovorijo na vprašanje, ki sem ga zastavil na začetku – navedene ugodnosti so državnim podjetjem gotovo olajšale tržno tekmo z zasebnimi podjetji. A zgolj upoštevanje te okoliščine še ne poda popolne slike. Zdi se, da je treba za boljše razumevanje moči državnih rudnikov upoštevati vsaj še en dejavnik.

Iz maloštevilnih virov, ki mi jih je uspelo zbrati, je mogoče razbrati, da je poleg investicij v tehnični napredek (velik pomen so pri slednjem imele reparacije) in naklonjene državne gospodarske politike pri prodoru rudnikov premoga v državni lasti na jugoslovanski trg pomembno vlogo igral tudi brezobziren odnos do delavstva, ki ga je lastnica izvajala v imenu višanja produkcije. Implicitno kritiko tovrstnih praks je najti v razpravi Jurija Arha o slabih varnostnih razmerah v jugoslovanskih rudnikih, kjer avtor po tem, ko se obregne ob nemoč nadzornih rudarskih oblastev v zvezi s kršitvami varnostnih in delovnih predpisov, kot glavni vzrok za obstoječe stanje navede organizacijski ustroj ministrstva za gozdove in rude, »ki je organizirano tako, da je to ministrstvo obenem poslodavec in nadzorna oblast«, na podlagi česar zaključuje, da »ne more biti kontrola v rudnikih pravilna kjer je gospodar sam kontrolor«. Posledica takšnega sprevrženega stanja je bila po Arhovem mnenju tudi prirejena statistika, ki je v 80 odstotkih vzroke za nesreče v rudnikih pripisala kar rudarjem samim, v 18 odstotkih naključju in zgolj v 2 odstotkih podjetjem.⁶⁰⁷ Neposrednejši je bil Črtomir Nagode, ki je vzpon državnih rudnikov v BiH in Srbiji pripisal atavističnemu odnosu do delavstva, ki ga Slovenija tedaj že ni več poznala, in k temu prištel brezsravno uporabo vseh sredstev, ki jih je imela država na voljo: »Tako stopajo ob stran TPD v snujočih se industrijskih središčih (...) veliki državni obrati, dasi se to ne godi vedno z enakovrednimi delovnimi metodami in pogosto z gospodarsko brutalnimi sredstvi.«⁶⁰⁸ G. Bajkić je v reviji Narodno blagostanje pritisk na delavce opredelil kot »s strogimi kaznimi izsiljeno večje fizično delo, ki naj v breme delovne moči zasigura prosperiteto podjetja«.⁶⁰⁹

Podobni ukrepi niso bili tuji tudi TPD, saj je bilo omenjeni delniški družbi z državnimi rudniki skupno to, da je proizvodnjo in dobiček povečevala na račun delavstva; priganjaški sistem in železna disciplina⁶¹⁰ sta bili orodji za povečevanje storilnosti. V času gospodarske krize se je temu pridružilo še zniževanje

606 *Trgovski list*, 18. 3. 1938, št. 33, Proračun in narodno gospodarstvo, str. 1.

607 Arh, *Preprečenje nesreč*, str. 193.

608 Nagode, *K položaju*, str. 136.

609 Citirano v: Prav tam, str. 145.

610 Črtomir Nagode omenja »silno strogo disciplino«. Nagode, *K položaju*, str. 145.

vanje mezd in števila delovnih dni.⁶¹¹ Neusmiljeni konkurenčni boj je imel za posledico »stremljenje po znižanju produkcijskih stroškov«, zaradi katerega se je od delavstva zahtevala vedno večja storilnost ob sočasnem nižanju mezd. Že v 20. letih prisotno tendenco je pojav gospodarske krize »še poslabšal in do skrajnosti zaostрил«. ⁶¹² Temna plat učinkovitejše in povečane proizvodnje je bilo razčlovečenje delavca: »Zmehaniziran in do skrajnosti racionaliziran sistem dela ne vpraša več po usposobljenosti rudarja, niti ne za tempo produkcije, ki je z varnostjo življenja rudarjev še združljiv, temveč zahteva samo produkcijo in zopet produkcijo«, kajti geslo »rudarskih podjetnikov današnje dobe« je bilo »varčevati z vsem kar bi moglo obremeniti produkcijo«. ⁶¹³ Tudi državni rudniki so se v medvojnem času modernizirali in mehanizirali; v velenjskem rudniku so zasekovalne stroje začeli uvajati v 30. letih. ⁶¹⁴ V drugi polovici 30. let se je uprava velenjskega rudnika lahko pohvalila, da je bil že ves obrat »strojno mehaniziran in elektrificiran«. ⁶¹⁵

SKLEP

Kljub fragmentarni naravi, ki se odraža v bežnem preletu čez številne tematske sklope, ki niso nujno vedno medsebojno trdno povezani, se nadejam, da je razprava dosegla svoj namen – skušati predstaviti ali vsaj nakazati širok in mnogoplasten vpliv premogovništva na številne vidike življenja slovenskega občestva v obravnavanem obdobju. Gospodarski pomen premogovne industrije je močno vplival na javno sfero, tako da je ustvaril in oblikoval trg za ta pomemben energent, na katerem so se z njim oskrbovale železnice in industrija; tako prve kot tudi druga so počasi, a korenito preoblikovale slovensko kulturno krajino ter vplivale na naravno okolje. To je mogoče zatrditi tudi za premogovniško industrijo kot pomemben del infrastrukture kapitalistične dobe, katere vpliv je segal onkraj urbanizacije in industrializacije prej redko poseljenega Zasavja in vse do kmečkih krajev v bližnji in daljni okolici. Zanje je bil razvoj premogovništva dvorezen meč: po eni strani jim je zagotovil trg za njihove izdelke, po drugi pa je onesnaževanje voda grobo posegalo v ustaljen, starodavni ritem kmečkega življenja.

Razen v javno je premogovništvo pomembno poseglo tudi v zasebno sfero; ne zgolj posredno kot vir energije za vlake in tovarne ter javna podjetja kot plinarne in elektrarne, temveč tudi neposredno – kot nova vrsta vira energije, uporabnega za kuho in ogrevanje. Res je, da se je premog v ta namen uporabljal

⁶¹¹ Lebar, *Posavski premogovniki*, str. 136.

⁶¹² Arh, *Preprečenje nesreč*, str. 192.

⁶¹³ Prav tam.

⁶¹⁴ Pušnik, *Premogovnik Velenje*, str. 28.

⁶¹⁵ KLDB, str. 637.

zgolj pri določenih družbenih slojih, zlasti delavstvu in v industriji zaposlenemu zasebnemu uradništvu, ki sta kurjavo od delodajalca prejemale kot del plačila, ter pri prebivalstvu v urbanih okoljih. Toda kot vir luči je premog v medvojnem času zaradi napredujoče elektrifikacije, h kateri je prispevalo tudi vključevanje termoelektrarn, ki so nastale zgolj zaradi potreb rudarskih obratov, v javno elektrodistribucijsko omrežje, spreminjal vsakdan širokih slojev slovenskega življa.